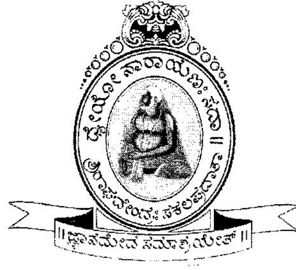
ಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರತೀರ್ಥವಿರಚಿತ

ಮಾಂಡೂಕೋಪನಿಷತ್‌ಖಂಡಾರ್ಥಃ

ಶ್ರೀಸುಯಮೀರಾಘವೇಂದ್ರ
ಪ್ರಕಾಶನ ಸಂಖ್ಯೆ - 41

ಶ್ರೀಸುಶೀಲೇಂದ್ರವಿಜಯಮಾಲಾ
ಸಂಖ್ಯೆ - 31

ಕಮಲೇಶ ಕುಸುಮ - 21

ಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರತೀರ್ಥಗುರುಸಾರ್ವಭೌಮವಿರಚಿತಃ

ಮಾಂಡೂಕೋಪನಿಷತ್ ಖಂಡಾರ್ಥಃ

ಅನುವಾದಕರು :

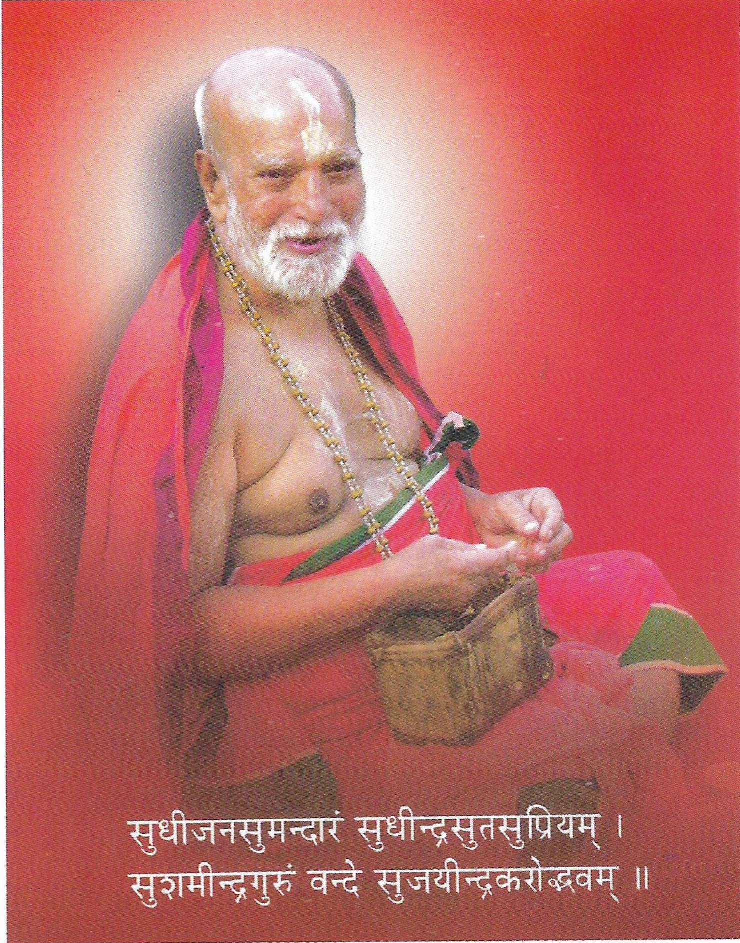
ವಿದ್ವಾನ್ ಚತುರ್ವೇದಿ ವೇದವ್ಯಾಸಾಚಾರ್ಯ

ಪ್ರಕಾಶಕರು :

ಶ್ರೀಸುಯಮೀರಾಘವೇಂದ್ರ ಸಂಶೋಧನ ಕೇಂದ್ರ
ನಂಜನಗೂಡು – ಬೆಂಗಳೂರು

2010

ಸಂಸ್ಥೆಯ ಸಾಮ್ರಾಟ್ ಪೋಷಕರು

ಪೊಡವಿಗೊಡೆಯರಾದ ಶ್ರೀಗುರುರಾಯರನ್ನು ಹೃದಯಗುಡಿಯಲ್ಲಿ ಅಡಗಿಸಿ ಎಂದೂ ಮಾಸದ ಮೃದು ಮಧುರ ಮುಗ್ಧ ನಗೆಯನ್ನು ಹೊರಸೂಸುತ್ತ ತಮ್ಮ ಅಮೃತಹಸ್ತದ ಹಿಡಿಯಿಂದ ಮಂತ್ರಾಕ್ಷತೆಯನ್ನು ನೀಡುತ್ತಾ ತೇಡಿಬಂದು ಬೇಡಿದವರ ಇಷ್ಟಾರ್ಥಗಳನ್ನು ಇಡೇರಿಸುತ್ತಾ ಅನಂತ ಭಕ್ತಸಮೂಹದಿಂದ

'ನಡೆದಾಡುವ ರಾಯರು' ಎಂದು

ಪ್ರಾಥಃಸ್ಮರಣೀಯರಾಗಿ ಭಕ್ತಿ ಗೌರವದಿಂದ ಪೂಜಿಸಲ್ಪಡುತ್ತಿರುವ

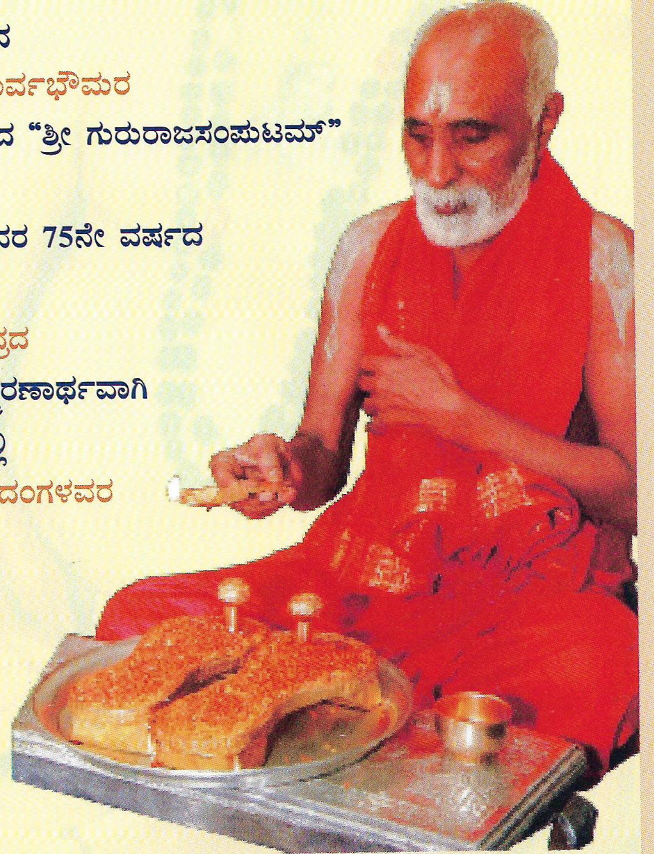
'ಶ್ರೀ ರಾಯರ ಕರುಣೆಯ ಕಂದರಾದ' ಪರಮಪೂಜ್ಯ

108 ಶ್ರೀ ಶ್ರೀ ಸುಶಮೀಂದ್ರತೀರ್ಥ ಶ್ರೀಪಾದಂಗಳವರು.

॥ ಶ್ರೀಮನ್ಮೂಲರಾಮೋ ವಿಜಯತೇ ॥ ॥ ಶ್ರೀಗುರುರಾಜೋ ವಿಜಯತೇ ॥

ಗ್ರಂಥಸಮರ್ಪಣೆ

ಭಾಷ್ಯಕಾರರಾಗಿ, ಟೀಕಾಕಾರರಾಗಿ, ಟಿಪ್ಪಣಿಕಾರರಾಗಿ,
ಶ್ರೀಮನ್ಮಧ್ವಸಿದ್ಧಾಂತವೆಂಬ ತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನ ಕಲ್ಪವೃಕ್ಷವನ್ನು
ತಮ್ಮ ಅಪೂರ್ವ, ಅಸದೃಶ, ಶ್ರೇಷ್ಠ ಗ್ರಂಥಗಳಿಂದ
ಫಲಭರಿತವನ್ನಾಗಿಸಿ, ಆ ಪರಿಮಳಯುಕ್ತವಾದ
ಸತ್ಫಲದ ಸವಿಜೇನಿನ ತತ್ತ್ವಸುಧೆಯನ್ನು ವಸುಧೆಯೊಳು
ಸುಧೀಜನರು ಆಸ್ವಾದಿಸಿ ಆತ್ಮೋದ್ಧಾರದ ಅನುಭವವನ್ನು
ಹೊಂದಿ, ಆನಂದಿಸುವಂತೆ ಅನುಗ್ರಹಿಸಿ
ಆಶೀರ್ವದಿಸುತ್ತಿರುವ ಅತ್ಯಂತ ದಯಾಳುಗಳಾದ
ಜಗದ್ಗುರು ಶ್ರೀಮದ್ರಾಘವೇಂದ್ರತೀರ್ಥ ಗುರುಸಾರ್ವಭೌಮರ
ಇಪತ್ತೈದು ಶ್ರೇಷ್ಠಗ್ರಂಥಗಳಿಂದ ಸಮಲಂಕೃತವಾದ "ಶ್ರೀ ಗುರುರಾಜಸಂಪುಟಮ್"
ಎಂಬ ಪವಿತ್ರವಾದ ಗ್ರಂಥಪುಷ್ಪವನ್ನು
ಪೂಜ್ಯ ಶ್ರೀಸುಯತೀಂದ್ರತೀರ್ಥ ಶ್ರೀಪಾದಂಗಳವರ 75ನೇ ವರ್ಷದ
ವರ್ಧಂತ್ಯುತ್ಸವದ ಸವಿನೆನಪಿಗಾಗಿ ಹಾಗೂ
ಶ್ರೀಸುಯಮಿ ರಾಘವೇಂದ್ರ ಸಂಶೋಧನ ಕೇಂದ್ರದ
ಪಂಚಾದಶ ಸಂಸ್ಥಾಪನಾ ಮಹೋತ್ಸವದ ಸಂಸ್ಮರಣಾರ್ಥವಾಗಿ
ಶ್ರೀರಾಯರ ಪರಮಪಾವನ ಚರಣಕಮಲಗಳಲ್ಲಿ
ಪರಮಪೂಜ್ಯ ಶ್ರೀಸುಯತೀಂದ್ರತೀರ್ಥ ಶ್ರೀಪಾದಂಗಳವರ
ಅಮೃತಹಸ್ತಗಳಿಂದ ಸದ್ಭಕ್ತಿ-ಶ್ರದ್ಧಾದರ
ನಮನಪೂರ್ವಕವಾಗಿ ಸಮರ್ಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ.

ಶ್ರೀಗುರುರಾಜರ ಚರಣಸೇವಕರು

ಪ್ರಕಾಶಕರು
ಶ್ರೀಸುಯಮೀ-ರಾಘವೇಂದ್ರ ಸಂಶೋಧನ ಕೇಂದ್ರ
ನಂಜನಗೂಡು-ಬೆಂಗಳೂರು

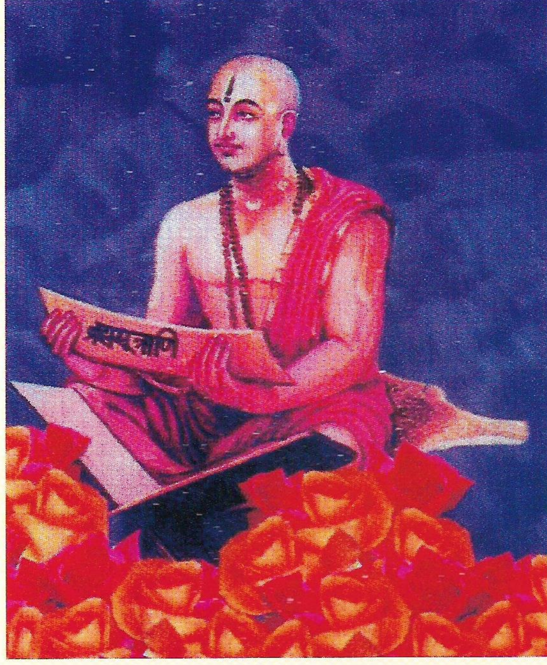
ದಿನಾಂಕ 23-09-2010
ಮಂತ್ರಾಲಯಂ

ಕುಲದೈವ

ಶ್ರೀಶ್ರೀನಿವಾಸದೇವರು

ಆಚಾರ್ಯ ಶ್ರೀಮಧ್ವರು

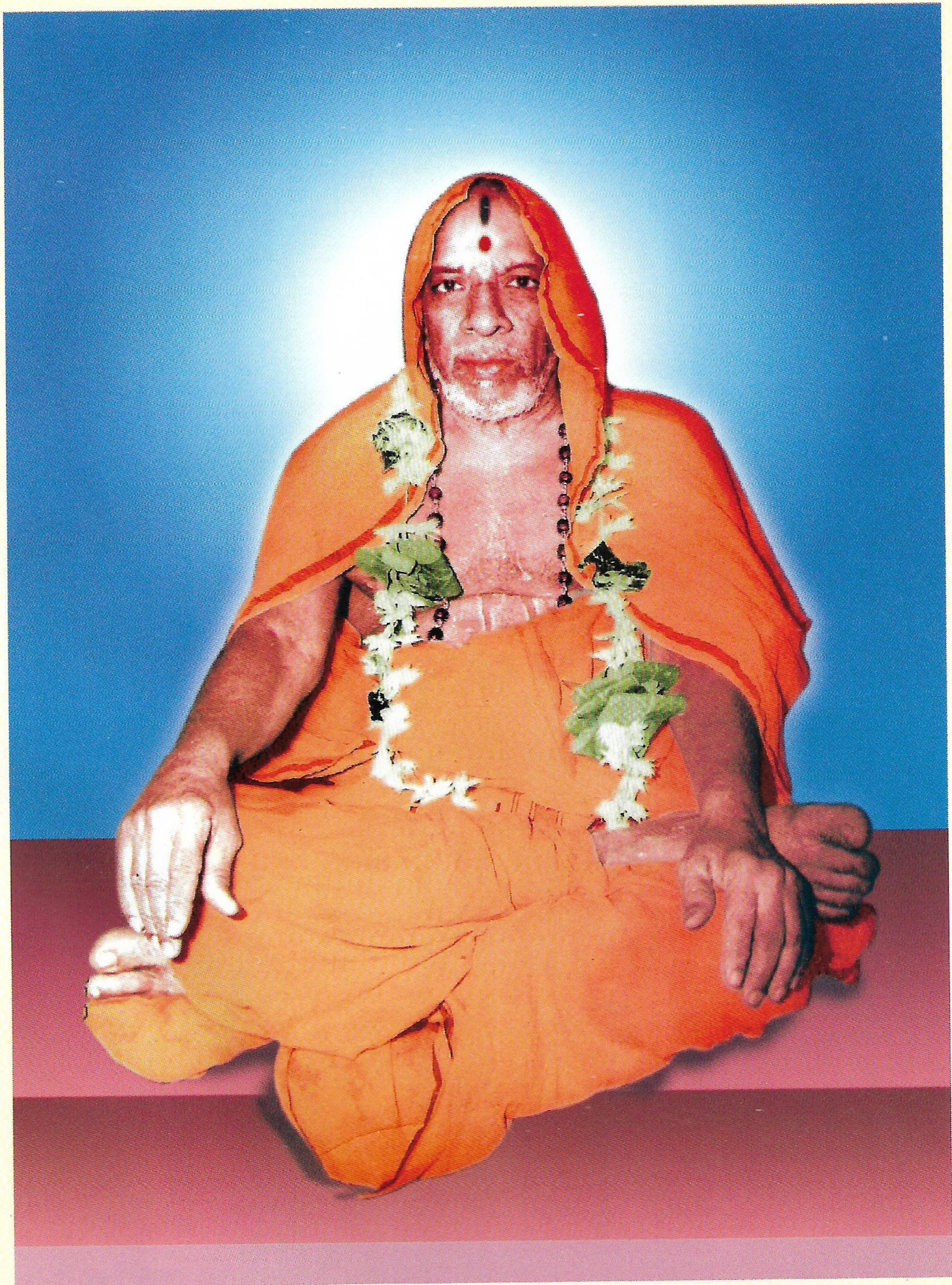
ಶ್ರೀಜಯತೀರ್ಥರು

ಕುಲಗುರುಗಳು

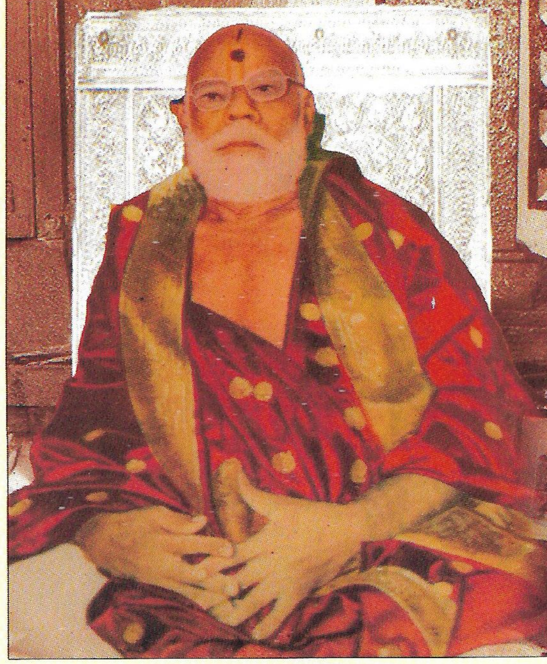
ಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರತೀರ್ಥಗುರುಸಾರ್ವಭೌಮರು

ಸಂಶೋಧನ ಕೇಂದ್ರದ ಸಾಮ್ರಾಟ್ ಪೋಷಕರು

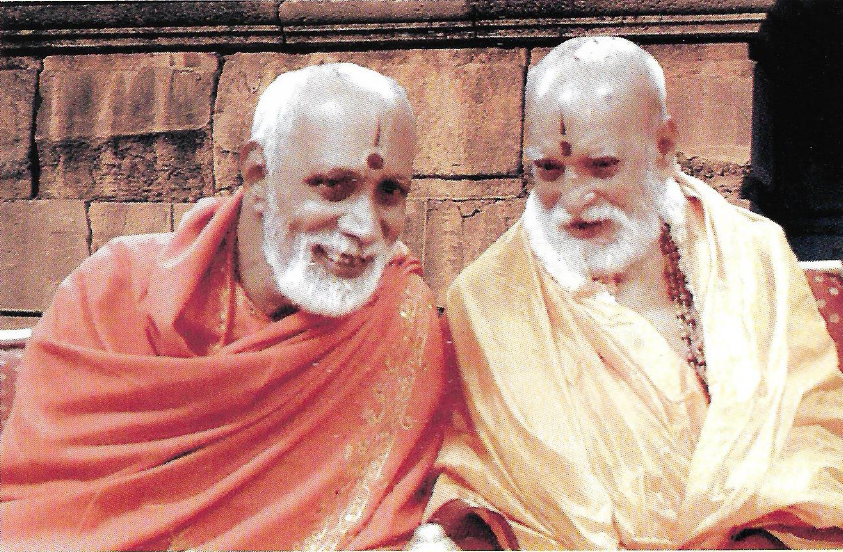

ಶ್ರೀ ಸುಯಮೀಂದ್ರತೀರ್ಥರು

ಸಾಮ್ರಾಟ್ ಪೋಷಕರು

ಶ್ರೀ ಸುಜಯೀಂದ್ರತೀರ್ಥರು

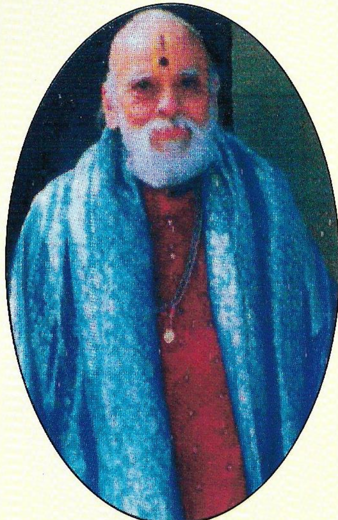

ಸಾಮ್ರಾಟ್ ಪೋಷಕರು : ಶ್ರೀ ಸುಶಮೀಂದ್ರತೀರ್ಥರು ಹಾಗೂ
ಶ್ರೀ ಸುಯತೀಂದ್ರತೀರ್ಥರು

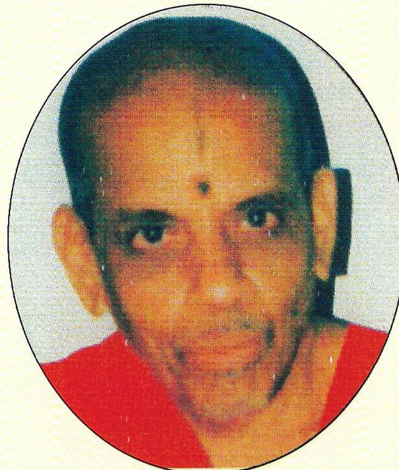
ಸಂಶೋಧನ ಕೇಂದ್ರದ ಸ್ಫೂರ್ತಿಮೂರ್ತಿಗಳು

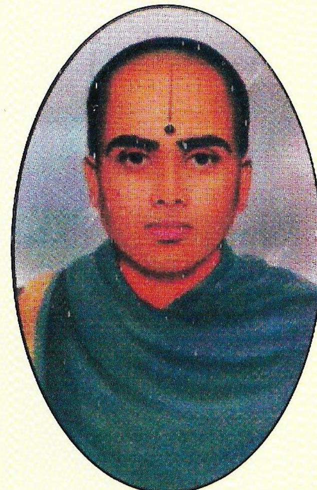
ರಾಜಾ. ಶ್ರೀ. ವೇಣುಗೋಪಾಲಾಚಾರ್ಯ

ರಾಜಾ. ಶ್ರೀ. ಗುರುರಾಜಾಚಾರ್ಯ

ರಾಜಾ. ಶ್ರೀ. ಲಕ್ಷ್ಮೀನಾರಾಯಣಾಚಾರ್ಯ

ಡಾ. ಹುಲಿ. ಕೃ. ವೇದವ್ಯಾಸಾಚಾರ್ಯ

ಸಂಶೋಧನ ಕೇಂದ್ರದ ಸಂಸ್ಥಾಪಕರು

"ಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರಗುರುವಂಶಭೂಷಣಂ"

ರಾಜಾ. ಶ್ರೀ. ಗುರುರಾಜಾಚಾರ್ಯ

॥ ಶ್ರೀಮೂಲರಾಮೋ ವಿಜಯತೇ ॥ ॥ ಶ್ರೀಗುರುರಾಜೋ ವಿಜಯತೇ ॥

ಶ್ರೀಹಂಸನಾಮಕ ಪರಮಾತ್ಮಪ್ರವರ್ತಿತ ಜ್ಞಾನಪೀಠಾಧ್ಯಕ್ಷರಾದ

ಜಗದ್ಗುರು ಶ್ರೀಮನ್ಮಧ್ವಾಚಾರ್ಯರ ಮೂಲಮಹಾಸಂಸ್ಥಾನಾಧೀಶ್ವರರಾದ

ಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರಸ್ವಾಮಿಗಳವರ ಮಠದ ದಿಗ್ವಿಜಯವಿದ್ಯಾಸಿಂಹಾಸನಾಧೀಶ್ವರರಾದ

ಪರಮಪೂಜ್ಯ ಶ್ರೀ 108 ಶ್ರೀಸುಜಯೀಂದ್ರತೀರ್ಥಶ್ರೀಪಾದಂಗಳವರ

ಕರಕಮಲಸಂಜಾತರಾದ

ಪರಮಪೂಜ್ಯ ಶ್ರೀ 108 ಶ್ರೀಸುಶಮೀಂದ್ರತೀರ್ಥಶ್ರೀಪಾದಂಗಳವರ

ವರಕುಮಾರಕರಾದ

ಪರಮಪೂಜ್ಯ ಶ್ರೀ 108 ಶ್ರೀಸುಯತೀಂದ್ರತೀರ್ಥಶ್ರೀಪಾದಂಗಳವರ

75 ನೇ ವರ್ಷದ ವರ್ಧಂತ್ಯುತ್ಸವದ ಸವಿನೆನಪಿಗಾಗಿ ಪ್ರಕಾಶಿಸಲ್ಪಟ್ಟ

ಶ್ರೀಗುರುರಾಜರ ಗ್ರಂಥರತ್ನ

॥ ಜೀಯಾತ್ ಶ್ರೀಸುಯತೀಂದ್ರತೀರ್ಥಸಂಯಮಿಮಣಿೀ ವೇದಾಂತರಾಜ್ಯೇ ಚಿರಮ್ ॥

|| ಶ್ರೀಃ ||

|| ಶ್ರೀಮೂಲರಾಮೋ ವಿಜಯತೇತರಾಮ್ ||

|| ಶ್ರೀಗುರುರಾಜೋ ವಿಜಯತೇ ||

ಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರತೀರ್ಥಗುರುಸಾರ್ವಭೌಮವಿರಚಿತಃ

ಮಾಂಡೂಕೋಪನಿಷತ್ ಖಂಡಾರ್ಥಃ

ಕನ್ನಡಾನುವಾದ :

ವಿದ್ವಾನ್ ಚತುರ್ವೇದಿ ವೇದವ್ಯಾಸಾಚಾರ್ಯ

ಪ್ರಾಸ್ತಾವಿಕ

ಭಾರತೀಯ ವಾಙ್ಮಯ ಸಂಪತ್ತೆಂದರೆ ಅಪೌರುಷೇಯವಾದ ವೇದಗಳು. ಇದೊಂದು ಅನಂತವಾಗಿದ್ದು ಅನಾದಿ-ಯಾಗಿದೆ. ಭಗವಂತನ ಉಪದೇಶದಿಂದ ಬಂದದ್ದು ಎಂಬುದು ಇದರ ಮತ್ತೊಂದು ಹಿರಿಮೆ. ಗೀತೆಯಲ್ಲಿ ವೇದವಿದೇವ ಚಾಹಮ್ ನಾನು ವೇದವನ್ನು ತಿಳಿಸಿದ್ದೇನೆ. ಹೊರತು ರಚನೆ ಮಾಡಿಲ್ಲ, ಎಂದು ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನೇ ಹೇಳಿದ್ದಾನೆ.

ಇಂತಹ ವೇದವು ಸಂಹಿತೆ, ಬ್ರಾಹ್ಮಣ, ಆರಣ್ಯಕ ಉಪನಿಷತ್ತೆಂದು ವಿಭಕ್ತವಾಗಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಉಪನಿಷತ್ತು ರಹಸ್ಯ ವಿದ್ಯೆ ಎನಿಸಿದೆ. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಭಗವಂತನ ತತ್ವಗಳು ತುಂಬಿರುತ್ತವೆ.

ಈ ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳು ನೂರೆಂಟು ಇದ್ದರೂ ಪ್ರಧಾನವಾದವುಗಳು ಹತ್ತು. ಇವು ದಶೋಪನಿಷತ್ತುಗಳೆನಿಸಿವೆ. ಈಶ–ಕೇನ–ಕಠ–ಪ್ರಶ್ನ–ಮುಂಡಕ–ಮಾಂಡೂಕ್ಯ–ತೈತ್ತರೀಯ–ಐತ್ತರೇಯ–ಛಾಂದೋಗ್ಯ–ಬೃಹದಾರಣ್ಯಕ ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಐತರೇಯ ಋಗ್ವೇದಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದಾದರೆ, ತೈತ್ತರೀಯ ಯಜುರ್ವೇದಕ್ಕೂ, ಬೃಹದಾರಣ್ಯಕವವು ಶುಕ್ಲಯಜುರ್ವೇದಕ್ಕೂ, ಛಾಂದೋಗ್ಯ ಸಾಮವೇದಕ್ಕೂ, ಮುಂಡಕ, ಮಾಂಡೂಕ್ಯ, ಪ್ರಶ್ನ ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳು ಅಥರ್ವವೇದಕ್ಕೆ ಸೇರಿದ್ದಾಗಿವೆ.

ಮಂಡೂಕರೂಪಿ ವರುಣನಿಂದ ಸ್ತುತಿಸಲ್ಪಟ್ಟ ನಾರಾಯಣನ ಸ್ತೋತ್ರವೇ ಮಾಂಡೂಕೋಪನಿಷತ್. ಜಾಗ್ರದಾದಿ ಅವಸ್ಥಾ ಪ್ರೇರಕಗಳಾದ ವಿಶ್ವ–ತೈಜಸ–ಪ್ರಾಜ್ಞ–ತುರೀಯಾದಿ ಭಗವದ್ರೂಪಗಳ ಸ್ತುತಿಗಳಿವೆ. ಓಂಕಾರದಿಂದ ಸ್ತುತಿಯನ್ನು ಮಾಡಲಾಗಿದ್ದು ಓಂ ಎಂಬುದು ಭಗವನ್ನಾಮವೇ ಆಗಿದೆ. ಪ್ರಕೃತ ಉಪನಿಷತ್ತು ಓಂಕಾರವು ಹೇಗೆ ಭಗವಂತನನ್ನು ಕೊಂಡಾಡುತ್ತದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಓಂಕಾರವು ಸಕಲವೇದಗಳಿಗೂ ಮೂಲವಾಗಿವೆ. ಈ ಓಂಕಾರದ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವೇ ವ್ಯಾಹೃತಿ–ಗಾಯತ್ರೀ, ಗಾಯತ್ರಿಯ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವೇ ಪುರುಷಸೂಕ್ತ, ಇದರ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನವೇ ಸಮಸ್ತವೇದಗಳು.

ಈ ಓಂಕಾರವು ಅ, ಉ, ಮಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು, ಅಕಾರ–ಉಕಾರ–ಮಕಾರ–ನಾದ–ಬಿಂದು–ಘೋಷ–ಶಾಂತ–ಅತಿಶಾಂತಗಳೆಂಬ ಅಷ್ಟಾಕ್ಷರಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ್ದು ಕ್ರಮವಾಗಿ ವಿಶ್ವ–ತೈಜಸ–ಪ್ರಾಜ್ಞ–ತುರೀಯ–ಆತ್ಮ–ಅಂತರಾತ್ಮ–ಜ್ಞಾನಾತ್ಮ–ಪರಮಾತ್ಮರ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯಗಳಾಗಿವೆ. ಸಮಸ್ತ ಜೀವರ ಜಾಗ್ರದಾದಿ ಅವಸ್ಥಾ ನಿಯಾಮಕಗಳಾದ ವಿಶ್ವಾದಿಗಳು ಮೋಕ್ಷ

ನಿಯಾಮಕವಾದ ತುರೀಯನ ಮಹಿಮೆಯನ್ನು ಈ ಉಪನಿಷತ್ತು ಕೊಂಡಾಡಿವೆ. ಪರಿಮಳಾಚಾರ್ಯರೆಂದೆ ಪ್ರಸಿದ್ಧರಾದ ರಾಘವೇಂದ್ರ ತೀರ್ಥರು ಭಾರತದಾದ್ಯಂತ ಗ್ರಂಥಕರ್ತೃಗಳೂ, ಮಹಿಮೆಗಳನ್ನು ತೋರಿದವರೂ, ಭಕ್ತರ ಅಭೀಷ್ಟಗಳನ್ನು ಇಂದಿಗೂ ನೀಡುತ್ತಿರುವವರೂ ಆಗಿದ್ದು ಸರ್ವ ಆಸ್ತಿಕ ಜನ ವೃಂದದಿಂದ ಮಾನ್ಯರಾಗಿದ್ದಾರೆ. ಇವರ ಪರಿಮಳಾದಿ ಗ್ರಂಥಗಳೆಲ್ಲವೂ ಸರಳ ಸಂಬೋದವಾಗಿದ್ದು ಪಂಡಿತ ಹಾಗೂ ವಿದ್ಯಾರ್ಥಿಗಳಿಗೂ ಅತ್ಯುಪಯುಕ್ತವಾಗಿವೆ. ಇವರ ಉಪನಿಷತ್ತುಗಳ ಖಂಡಾರ್ಥಗಳು ಅತ್ಯುಪಯುಕ್ತವಾಗಿದ್ದು ಇವರ ಸರ್ವಶಾಸ್ತ್ರ ಪಾಂಡಿತ್ಯಕ್ಕೆ ಕನ್ನಡಿ ಹಿಡಿದಂತಾಗಿದೆ.

ಭಾಷ್ಯಮಂಗಳ :

ಪೂರ್ಣಾನಂದಜ್ಞಾನಶಕ್ತಿಸ್ವರೂಪಂ ನಿತ್ಯಮವ್ಯಯಮ್ ।
ಚತುರ್ಧಾ ಸರ್ವಭೋಕ್ತಾರಂ ವಂದೇ ವಿಷ್ಣುಂ ಪರಂ ಪದಮ್ ॥

ಅನುವಾದ : ಪರಿಪೂರ್ಣವಾದ ಆನಂದ, ಜ್ಞಾನ ಹಾಗೂ ಶಕ್ತಿಯೇ ಸ್ವರೂಪವಾಗಿ ಉಳ್ಳವನೂ, ನಾಶರಹಿತನೂ, ನಿರ್ವಿಕಾರನೂ, ಪ್ರತಿಯೊಬ್ಬರ ದೇಹದಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವಾದಿ ನಾಲ್ಕು ರೂಪಗಳಿಂದ ಬಾಹ್ಯ ಮತ್ತು ಆಂತರಿಕ ಪದಾರ್ಥಗಳ ಸಾರಭೋಕ್ತನೂ ಆಗಿರುವ ಸರ್ವೋತ್ಕೃಷ್ಟನೂ, ಸರ್ವಾಶ್ರಯನೂ ಆದ ವಿಷ್ಣುವನ್ನು ನಮಿಸುವೆನು ಎಂದು ಶ್ರೀಮದಾ-ಚಾರ್ಯರು ತಮ್ಮ ಈ ಉಪನಿಷದ್ಭಾಷ್ಯಕ್ಕೆ ಮಂಗಳಾಚರಣಶ್ಲೋಕ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆ.

ಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರತೀರ್ಥಗುರುಸಾರ್ವಭೌಮವಿರಚಿತಃ

ಮಾಂಡೂಕೋಪನಿಷತ್ ಖಂಡಾರ್ಥಃ

ಸಮಸ್ತಗುಣಪೂರ್ಣಾಯ ದೋಷದೂರಾಯ ವಿಷ್ಣವೇ ।
ನಮಃ ಶ್ರೀಪ್ರಾಣನಾಥಾಯ ವಿಶ್ವಾದಿ ಚತುರಾತ್ಮನೇ ॥

ಸಮಸ್ತ ಗುಣಪೂರ್ಣನೂ, ಸಕಲ ದೋಷದೂರನೂ ವಿಶ್ವಾದಿ ಚತೂರೂಪನೂ, ಮುಖ್ಯಪ್ರಾಣನಿಗೂ ನಾಥ-ನಾಗಿರುವ ವಿಷ್ಣುವಿಗೆ ನಮಸ್ಕಾರವು.

ಅಸ್ಯಾಃ ಉಪನಿಷದಃ ಮಂಡೂಕರೂಪೀ ವರುಣಃ ಋಷಿಃ ಚತೂರೂಪೀ ಹರಿಃ ದೇವತಾ ॥ ಕೇಷಾಂಚಿತ್ ಛಂದೋಬದ್ಧಾನಾಂ ಅಕ್ಷರಗಣನಯಾ ಅನುಷ್ಟುಪ್ ಛಂದಸ್ತ್ವಂ ಜ್ಞೇಯಮ್ ।

ಈ ಉಪನಿಷತ್ತಿಗೆ ಮಂಡೂಕರೂಪೀ ವರುಣನೇ ಋಷಿ. ವಿಶ್ವಾದಿ ಚತೂರೂಪೀ ಭಗವಂತನ ದೇವತೆ । ಛಂದೋಬದ್ಧ ಕೆಲವು ಶ್ಲೋಕಗಳು ಅನುಷ್ಟುಪ್ ಛಂದಸ್ಸಿನಲ್ಲಿವೆ. ಉಳಿದವು ಗದ್ಯ ಭಾಗವಾಗಿವೆ.

ಮುಮುಕ್ಷೋಃ ಅಧಿಕಾರಿಣೋ ಅಖಿಲಕ್ಲೇಶನಿವೃತ್ತಿವಿಶಿಷ್ಟಪರಮಾನಂದವಾಪ್ತಯೇ ಸಮಸ್ತವ್ಯಸ್ತ-ಪ್ರಣವಪ್ರತಿಪಾದ್ಯ ಭಗವದುಪಾಸನಾಂ ವಕ್ತುಂ ಪ್ರವೃತ್ತೇಯಮುನಿಷತ್ । ಆದೌ ಸಮಸ್ತಪ್ರಣವಪ್ರತಿ-ಪಾದ್ಯಂ ತಾವದಾಹ- ಓಮಿತ್ಯಾದಿನಾ ಅಯಮಾತ್ಮಾ ಬ್ರಹ್ಮ ಇತ್ಯಂತೇನ ।

ನಾನಾ ವಿಧ ಸಾಂಸಾರಿಕ ಪರಿಕ್ಲೇಶದಿಂದ ಬೆಂದು ಬಸವಳಿದ ಸಜ್ಜನರ ದುಃಖವನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಿ ನಿರಂತರಾನಂದ ಸಂದೋಹವನ್ನು ಉಣಿಸಲು, ವ್ಯಸ್ತ- ಸಮಸ್ತ – ಪ್ರಣವ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನಾದ ಭಗವಂತನ ಉಪಾಸನೆ ಮಾಡಿರೆಂದು ತಿಳಿಸಲು ಈ ಉಪನಿಷತ್ತು ಪ್ರವೃತ್ತವಾಗಿದೆ.

ಆದಿಯಲ್ಲಿ ಸಮಸ್ತ ವೇದಗಳ ಮೂಲವೆನಿಸಿದ ಓಂಕಾರದಿಂದ ಭಗವಂತನ ಉಪಾಸನೆಯನ್ನು ಮಾಡುವ ರೀತಿಯನ್ನು ಓಂ – ಅಯಮಾತ್ಮಾ ಬ್ರಹ್ಮ ಎಂಬಲ್ಲಿವರೆಗೆ ಹೇಳಿದ್ದಾರೆ.

ಉಪನಿಷತ್

ಓಮಿತ್ಯೇತದಕ್ಷರಮಿದಂ ಸರ್ವಮ್ ।
ತಸ್ಯೋಪವ್ಯಾಖ್ಯಾನಂ ಭೂತಂ ಭವದ್ ಭವಿಷ್ಯದಿತಿ ॥ 1 ॥

ಓಂಕಾರ ನಾಯಕ ಬ್ರಹ್ಮನಿಗೆ ಅಕ್ಷರ ಎಂದೂ, ಸರ್ವ ಎಂದೂ ಹೆಸರು. ಈ ಜಗತ್ತೆಲ್ಲವೂ ಇವನಲ್ಲಿ ಓತಪ್ರೋತ-ವಾಗಿದೆ. ಇವನು ನಾಶರಹಿತನಾದ್ದರಿಂದ ಅಕ್ಷರನೆಂದೂ, ಸಮಸ್ತ ಗುಣಪೂರ್ಣನಾದ್ದರಿಂದ ಸರ್ವನೆಂದೂ ಕರೆಯ-ಲ್ಪಟ್ಟಿರುವನು. ಭೂತ ಭವಿಷ್ಯದ್ವರ್ತಮಾನಗಳಲ್ಲಿ ವಿಕಾರವಿಲ್ಲದೆ ಶಶ್ವದೇಕಪ್ರಕಾರನಾಗಿರುವನು.

ಏತದಿತಿ । ಶ್ರವಣಾದ್ಯದಿತ್ಯನ್ವೇತಿ । ಓಮಿತಿ, ಉಕ್ತಮಿತಿ ಶೇಷಃ । ಓತಂ ಜಗದಸ್ಮಿನ್ನಿತಿ ವ್ಯುತ್ಪತ್ತ್ಯಾ ಓಮಿತ್ಯುಕ್ತಂ ಯದ್ ಬ್ರಹ್ಮ ಏತದಕ್ಷರಮುಚ್ಯತೇ । ಇದಮಕ್ಷರಂ ಸರ್ವಂ ಗುಣಪೂರ್ಣಮ್ । ಕೇನ ನಿಮಿತ್ತೇನ ಓಂಕಾರವಾಚ್ಯಂ ಬ್ರಹ್ಮ ಅಕ್ಷರಮಿತ್ಯುಚ್ಯತ ಇತ್ಯತೋ ನ ಕ್ಷರತಿ ಕಾಲತ್ರಯೇಽಪೀತಿ ವ್ಯುತ್ಪತ್ತ್ಯಾ ಕಾಲತ್ರಯೇಽಪ್ಯೇಕಪ್ರಕಾರತಯಾ ನಿತ್ಯತ್ವಹೇತುನೇತಿ ಭಾವೇನ ಪ್ರತಿಜ್ಞಾಪೂರ್ವಕಂ ಪ್ರವೃತ್ತಿನಿಮಿತ್ತ-ಮಾಹ- ತಸ್ಯೇತಿ । ವಿಶಿಷ್ಯ ಆಖ್ಯಾಯತೇ ಅನೇನೇತಿ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಂ, ಪ್ರವೃತ್ತಿನಿಮಿತ್ತಮ್ । ತಸ್ಯ ಓಮಿತ್ಯಕ್ಷರಪ್ರತಿಪಾದ್ಯಸ್ಯ ಅಕ್ಷರಶಬ್ದಾರ್ಥತ್ವೇ ಉಪಪನ್ನಂ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಮುಚ್ಯತ ಇತ್ಯರ್ಥಃ । ತತ್ಕಿಮಿತ್ಯತ ಆಹ- ಭೂತಮಿತಿ । ಓಮಿತ್ಯುಕ್ತಂ ಬ್ರಹ್ಮ, ಭೂತಂ ಅತೀತಕಾಲೇ ವಿದ್ಯಮಾನಂ, ಭವದ್ವರ್ತಮಾನಕಾಲೇ ಸತ್, ಭವಿಷ್ಯತ್ ಆಗಾಮಿಕಾಲೇಽಪಿ ಸತ್, ಶಶ್ವದೇಕಪ್ರಕಾರಮಿತಿ ಯಾವತ್ । ಅತೋಽಕ್ಷರಮುಚ್ಯತ ಇತ್ಯರ್ಥಃ । ಇತಿಶಬ್ದಸ್ಯೋಪವ್ಯಾಖ್ಯಾನಮಿತಿ ಪೂರ್ವೇಣಾನ್ವಯಃ ॥ 1 ॥

ಯತ್ – ಯಾವ ಬ್ರಹ್ಮನಲ್ಲಿ, ಜಗತ್ತೆಲ್ಲವೂ ಓತಪ್ರೋತವಾಗಿರುವ ನಿಮಿತ್ತದಿಂದ ಓಂ ಎಂದು ಹೇಳಲಾಗಿದೆಯೋ, ಆ ಬ್ರಹ್ಮನು ತ್ರಿಕಾಲದಲ್ಲಿಯೂ ನಾಶರಹಿತ ಅಕ್ಷರನೆಂದು, ಸರ್ವಂ – ಗುಣ– ಪೂರ್ಣನೆಂದೂ ಹೇಳಲ್ಪಡುತ್ತಾನೆ.

ನ ಕ್ಷರತೀ ಕಾಲತ್ರಯೋಽಪಿ ಎಂಬಂತೆ ಮೂರು ಕಾಲಗಳಲ್ಲಿಯೂ ನಾಶವಾಗದೇ ಶಶ್ವದೇಕಪ್ರಕಾರನಾದ್ದರಿಂದ ಅಕ್ಷರನೆನಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಓಂ ಎಂಬ ಅಕ್ಷರವನ್ನು ಪ್ರತಿಪಾದಿಸುವ ಪ್ರವೃತ್ತಿನಿಮಿತ್ತವನ್ನು ಉಪನಿಷತ್ತು – ಭೂತಂ ಭವದ್ ಭವಿಷ್ಯತ್ ಎಂದು ಹೇಳುತ್ತದೆ.

ಯದಕ್ಷರಸ್ಯ ಸರ್ವಮಿತ್ಯನೇನ ಪೂರ್ಣತ್ವಮುಕ್ತಂ ತದನ್ಯಸ್ಯಾಪ್ಯಸ್ತಿ ಕಿಮಿತ್ಯತೋ ನೇತ್ಯಾಹ-- ಸರ್ವಮಿತಿ ।

ಸರ್ವಮೋಂಕಾರ ಏವ ।
ಯಚ್ಚಾನ್ಯತ್ ತ್ರಿಕಾಲಾತೀತಂ ತದಪ್ಯೋಂಕಾರ ಏವ ।
ಸರ್ವಂ ಹ್ಯೇತತ್ ಬ್ರಹ್ಮ । ಅಯಮಾತ್ಮಾ ಬ್ರಹ್ಮ ॥ 2 ॥

ಓಮಿತ್ಯಾಕ್ರಿಯತೇ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯತ ಇತಿ ಓಂಕಾರಃ । ಕೃಞಃ ಕರ್ಮಣಿ ಘಞ್‌ಪ್ರತ್ಯಯಃ, ಅಚೋ ಞ್ಣಿತೀತಿ ವೃದ್ಧಿಃ, ಘಞಬಂತಃ ಪುಂಸೀತಿ ಪುಲ್ಲಿಂಗತಾ । ಓಮಿತ್ಯುಚ್ಯಮಾನಂ ಅಕ್ಷರಮೇವ ಸರ್ವಂ, ಪೂರ್ಣಂ ನ ತ್ವನ್ಯಾದಿತ್ಯರ್ಥಃ । ಭೂತಮಿತ್ಯಾದಿನೋಕ್ತಂ ಶಶ್ವದೇಕಪ್ರಕಾರತ್ವರೂಪಕಾಲತ್ರಯಾತೀತತ್ವ-ಮಕ್ಷರಪದಪ್ರವೃತ್ತಿಮಪಿ ನಾನ್ಯಸ್ಯೇತ್ಯಾಹ- ಯಚ್ಚಾನ್ಯದಿತಿ । ಕಾಲತ್ರಯಕೃತವಿಕಾರಹೀನರೂಪಂ ತ್ರಿಕಾಲಾತೀತಂ ಚ ಯತ್ ಸ್ಯಾತ್ ಚಿತ್ಪ್ರಕೃತಿರೂಪಮಸ್ತಿ ತದಪ್ಯೋಂಕಾರ ಏವ । ಓಮಿತ್ಯುಚ್ಯಮುನಾ-ಕ್ಷರಾರ್ಥಂ ಬ್ರಹ್ಮೈವ । ನ ತಯೋಽನ್ಯತ್ ತಾದೃಶಮಸ್ತೀತ್ಯರ್ಥಃ । ಶ್ರೀತತ್ತ್ವೇ ಶಶ್ವದೇಕಪ್ರಕಾರತ್ವರೂಪಂ ಕಾಲತ್ರಯಾತೀತತ್ವಮೀಶಪ್ರಸಾದಾಯತ್ತಂ ನ ಸ್ವತ ಇತಿ ಭಾವಃ । ಯದ್ವಾ ಯತ್ ಕಾಲತ್ರಯಾತೀತಂ ತದಪ್ಯೋಂಕಾರ ಏವ । ಅನ್ಯಚ್ಚ ಶ್ರೀತತ್ವಂ ಚ । ತದುಭಯಾನ್ಯತ್‌ಕಾಲತ್ರಯಾತೀತಂ ನೇತ್ಯೇವ-ಕಾರಾರ್ಥಃ ।

ಭಗವಂತನು ಓಂ ಎಂದು ಕರೆಸಿಕೊಳ್ಳುವನಾದ್ದರಿಂದ ಓಂಕಾರವೆಂದು ಹೇಳಲ್ಪಡುವನು. ಹೀಗೆ ಓಂ ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುವ ಅಕ್ಷರನಾಮಕ ಭಗವಂತನು ಸರ್ವನು, ಎಂದರೆ ಪೂರ್ಣನು. ಬೇರೆ ಯಾವದೂ ಅಲ್ಲ. ಅಷ್ಟೇ ಅಲ್ಲ ಭೂತಂ ಭವ್ಯಂ ಇತ್ಯಾದಿಗಳಿಂದ ಹೇಳಿದ ಶಶ್ವದೇಕಪ್ರಕಾರರೂಪ ಕಾಲತ್ರಯಾತೀತತ್ವವೂ ಸಹ ಭಗವಂತನಿಗೆ ಎಂದೇ ಯಚ್ಚಾನ್ಯತ್ ಇತ್ಯಾದಿ ಹೇಳುವರು.

ಕಾಲತ್ರಯ ಪ್ರಯುಕ್ತ ವಿಕಾರಶೂನ್ಯತ್ವವು ಚಿತ್ಪ್ರಕೃತಿಗೂ ಇರುತ್ತದೆ. ಆದರೂ ಚಿತ್ ಪ್ರಕೃತಿಯು ಭಗವಂತನಿಗಿಂತ ಭಿನ್ನಳಾಗಿದ್ದು (ಅನ್ಯತ್) ಕಾಲತ್ರಯ ವಿಕಾರ ರಹಿತಳಾಗಿರುವುದು ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿಯಲ್ಲ. ಓಂಕಾರ ವಾಚ್ಯನಾದ ಭಗವಂತನ ಅನುಗ್ರಹದಿಂದ.

'ಓಂ'ಪದವಾಚ್ಯನಾದ ಬ್ರಹ್ಮನು ಪೂರ್ಣನೆಂದು ಹೇಳಲಾಯಿತು. ಅವನಿಗೆ ಮಾತ್ರ ಪೂರ್ಣತ್ವ ಹೇಗೆ ? – ಎಂಬ ಪ್ರಶ್ನೆಗೆ ಉತ್ತರವಾಗಿ – **ಯಚ್ಚಾನ್ಯತ್** ಎಂದು ಉತ್ತರಿಸಿದ್ದಾರೆ.

ಕಾಲತ್ರಯ ಕೃತವಿಕಾರರಾಹಿತ್ಯರೂಪ ತ್ರಿಕಾಲಾತೀತತ್ವವಾದರೂ, ಚೇತನ ಪ್ರಕೃತಿಗೂ ಇದೆ. ಆದರೆ ಚಿತ್ಪ್ರಕೃತಿಯು ಭಗವಂತನಿಂದ ಭಿನ್ನವಾಗಿದ್ದು ಅವನ ಅಧೀನವಾಗಿದೆ.

ಅಥವಾ ಕಾಲತ್ರಯ ಪ್ರಯುಕ್ತ ವಿಕಾರಶೂನ್ಯನು, ಶ್ರೀಹರಿಯೆ, ಮತ್ತೊಂದು ಕಾಲತ್ರಯ ವಿಕಾರರಹಿತಳೆಂದರೆ ಚಿತ್ಪ್ರಕೃತಿಯು. ಇವೆರಡನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಇತರ ಯಾವುದೇ ತತ್ವ ಕಾಲತ್ರಯ ವಿಕಾರ ರಹಿತವಾದದ್ದಲ್ಲ.

ಸರ್ವಮೋಂಕಾರ ಏವೇತ್ಯತ್ರ ಓಂಪದವಾಚ್ಯಬ್ರಹ್ಮಣಃ ಪೂರ್ಣತ್ವಮುಕ್ತಮ್ । ತತ್ ಕುತ ಇತ್ಯಾಶಂಕಾಂ ಪ್ರಮಾಣಸೂಚನೇನ ನಿರಾಹ - ಸರ್ವಂ ಹ್ಯೇತದ್ ಬ್ರಹ್ಮೇತಿ ।

ಸರ್ವಂ ಹ್ಯೇತದ್ ಎಂದು ಓಂಕಾರ ವಾಚ್ಯ ತತ್ವವು ಪೂರ್ಣವೆಂದು ತಿಳಿಸಲಾಯಿತು. ಅದು ಹೇಗೆಂಬ ಶಂಕೆಯನ್ನು ಪ್ರಮಾಣ ಮೂಲಕ ಪರಿಹರಿಸುತ್ತಾರೆ – ಸರ್ವಂಹ್ಯೇತದ್‌ಬ್ರಹ್ಮ ಎಂದು.

ಏತದೋಂಪದವಾಚ್ಯಮಕ್ಷರಾಖ್ಯಂ ಬ್ರಹ್ಮ - ಸರ್ವಂ ಪೂರ್ಣಂ ಹಿ, 'ಪರಮಂ ಯೋ ಮಹದ್ ಬ್ರಹ್ಮ', 'ತದೇವ ಬ್ರಹ್ಮ ಪರಮಂ ಕವೀನಾಂ', 'ಪೂರ್ಣಮದಃ ಪೂರ್ಣಮಿದಂ' ಇತ್ಯಾದಿಷು ಪ್ರಸಿದ್ಧ-ಮಿತ್ಯರ್ಥಃ ।

ಈ ಓಂಕಾರವಾಚ್ಯನಾದ, ಅಕ್ಷರನಾಮಕ ಬ್ರಹ್ಮನು ಸರ್ವನು ಅಂದರೆ ಪೂರ್ಣನಾಗಿರುವನು. ಇದಕ್ಕೆ ಪ್ರಮಾಣ-ಪರಮಂ ಯೋ ಮಹದ್ಬ್ರಹ್ಮ - ತದೇವ ಬ್ರಹ್ಮ ಪರಮಂ ಕವೀನಾಂ - ಪೂರ್ಣಮದಃ ಪೂರ್ಣಮಿದಂ ಇತ್ಯಾದಿ ಶೃತಿಗಳು ಪ್ರಮಾಣಗಳಾಗಿವೆ.

ನನು ಜೀವಾನಾಂ ಹಿತಾಹಿತಕ್ರಿಯಾಸು ಅಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಾನುಭವೇನ ತೇಷ್ವಪಿ ಕಶ್ಚಿದಸ್ತಿ ನಿಯಂತೇ-ತ್ಯನುಮಿತಸ್ಯಾಪಿ ಗುಣಪೂರ್ತ್ಯಾದೇಃ ಅಪೇಕ್ಷಣೀಯತ್ವಾತ್ ಕಥಂ ಓಂಪದವಾಚ್ಯಸ್ಯೈವ ಪೂರ್ಣತ್ವಾತ್ ಇತ್ಯತೋಽಯಮೇವ ತತ್ರಾಪಿ ನಿಯಂತಾ ನಾನ್ಯ ಇತ್ಯಾಹ - ಅಯಮಿತಿ । ಶ್ರೀಬ್ರಹ್ಮಾದಿಷ್ವಾದಾ-ನಾದಿಕರ್ತೃತಯಾ ಸ್ಥಿತೋ ಯ ಆತ್ಮಾ ಅಯಂ ಬ್ರಹ್ಮ ಪ್ರಾಗುಕ್ತಂ ಓಂಪದವಾಚ್ಯಂ ಪ್ರಹ್ಮೈವ, ನ ತ್ವನ್ಯಃ ಕಶ್ಚಿದಿತ್ಯರ್ಥಃ । ಯೇನ ತಸ್ಯೈವ ಪೂರ್ಣತ್ವಾದೀತ್ಯೇತನ್ನ ಸ್ಯಾದಿತಿ ಭಾವಃ ॥ 2 ॥

ಇದರ ಮೇಲೆ ಇನ್ನೊಂದು ಆಶಂಕೆ - ಜೀವರಿಗೆ ತಮಗೆ ಹಿತವನ್ನೇ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವುದರಲ್ಲಾಗಲೀ, ಅಹಿತವನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವುದರಲ್ಲಾಗಲೀ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯವಿರುವುದಿಲ್ಲ. ಹೀಗಾಗಿ ಅವರಲ್ಲಿಯೂ ಒಬ್ಬ ನಿಯಾಮಕನನ್ನು ಒಪ್ಪಬೇಕಾ-ಗುತ್ತದೆ. ಹೀಗೆ ಒಪ್ಪಿ ಸಿದ್ಧವಾಗುವ ಆ ನಿಯಾಮಕನು ಗುಣಪೂರ್ಣನಾಗಿರಲೇಬೇಕಾಗುತ್ತದೆ. ಹೀಗಿರುವಾಗ ಓಂಕಾರ ವಾಚ್ಯ ಪರಬ್ರಹ್ಮನು ಮಾತ್ರವೇ ಪೂರ್ಣನೆಂದು ಹೇಳಿದ್ದು ಹೇಗೆ ಕೂಡುತ್ತದೆ ? ಎಂಬ ಆಶಂಕೆಗೆ - ಅಯಮಾತ್ಮಾಬ್ರಹ್ಮ ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಇದರರ್ಥ ಓಂಕಾರಪದ ವಾಚ್ಯನಾದ ಪರಬ್ರಹ್ಮನೇ ಬ್ರಹ್ಮಾದಿ ಜೀವರಲ್ಲಿ ಸ್ಥಿತನಾಗಿ ಸಮಸ್ತ ವ್ಯಾಪಾರ ಮಾಡುವವನು ಎಂದು.

ವಿಶೇಷಾಂಶ : ಚಿತ್ಪ್ರಕೃತಿಯು ತ್ರಿಕಾಲವಿಕಾರರಹಿತಳಾಗಿದ್ದು ಅಕ್ಷರ ಶಬ್ದ ವಾಚ್ಯಳಾಗಿರುವಳು. ಗೀತೆಯು 'ಕೂಟಸ್ಥೋಽಕ್ಷರ ಉಚ್ಯತೆ' ಎಂದಿದೆ. ಹಾಗಿದ್ದರೂ ಅಕ್ಷರ ಪದದ ಪ್ರವೃತ್ತಿನಿಮಿತ್ತವು ಭಗವಂತನಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣವಾಗಿರು-ವುದರಿಂದ ಸ್ವತಂತ್ರನಾದ್ದರಿಂದಲೂ ಪರಮ ಮುಖ್ಯವೃತ್ತಿಯಿಂದ ಉತ್ತಮ ಅಕ್ಷರ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನು. ಲಕ್ಷ್ಮೀದೇವಿಯಾದರೂ ಮುಖ್ಯವೃತ್ತಿಯಿಂದ ಭಗವದಧೀನಳಾಗಿ, ಅಕ್ಷರಶಬ್ದ ವಾಚ್ಯಳಾಗಿದ್ದು ಮಧ್ಯಮಾಕ್ಷರವೆನಿಸಿರುವಳು.

ತ್ರಿಕಾಲಾತೀತತ್ವವು ಬ್ರಹ್ಮ, ಚಿತ್ ಪ್ರಕೃತಿಯಲ್ಲದೆ ನಿತ್ಯಗಳಾದ ಕಾಲ, ಅವ್ಯಾಕೃತಕಾಶ, ವೇದಗಳಿಗೂ ಇದೆಯಾದರೂ ಚಿತ್ಪ್ರಕೃತಿಯಿಂದ ಅಭಿಮನ್ಯವಾದ್ದರಿಂದ ಆ ತತ್ವಗಳನ್ನು ಸಂಗ್ರಹಿಸಿದಂತಾಗಿದೆ.

ಮುಕ್ತರಿಗಾದರೂ ಶಶ್ವದೇಕ ಪ್ರಕಾರತ್ವ ಉಂಟು. ಅಂದರೆ ರೂಪವಿಕಾರರಹಿತರೇ ಆಗಿರುವರು. ಆದರೆ ಸಂಸಾರಾ-ವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಕಾಲಕೃತವಾದ ವಿಕಾರ ಹೊಂದಿದವರೆ ಆಗಿರುವರು.

ಭಾಷ್ಯ - ಪೂರ್ಣಸ್ತು ಹರಿರೇವೈಕೋ ನಾನ್ಯತ್ ಪೂರ್ಣಂ ಕದಾಚನ ।
ವಿನಾ ಚ ಪ್ರಕೃತಿಂ ನಾನ್ಯತ್ ಕಾಲಾತೀತಂ ಪರಾತ್ಮನಃ ॥

ಕಾಲಶ್ಚೈವ ದಿಶೋ ವೇದಾ ಪ್ರಕೃತ್ಯಾತ್ಮಾನ ಈರಿತಾಃ ।
ಅಭಿಮಾನಾತ್ತು ಜೀವಾನಾಂ ನ ಕಾಲಾತೀತತಾ ಭವೇತ್ ॥

ಮುಕ್ತಾನಾಮಪಿ ಪೂರ್ವತ್ರ ಕಾಲಸಂಬಂಧ ಈರಿತಃ ।
ಪೂರ್ಣತ್ವಂ ಚ ಸದಾ ವಿಷ್ಣೋಃ ಪ್ರಸಿದ್ಧಂ ಸರ್ವವೇದತಃ ॥

ಸೋಽಯಮಾತ್ಮಾ ಚತುಷ್ಪಾತ್ ।
ಜಾಗರಿತಸ್ಥಾನೋ ಬಹಿಃ ಪ್ರಜ್ಞಃ ।
ಸಪ್ತಾಂಗಃ ಏಕೋನವಿಂಶತಿಮುಖಃ ।
ಸ್ಥೂಲಭುಕ್ ವೈಶ್ವಾನರಃ ಪ್ರಥಮ ಪಾದಃ ॥ 3 ॥

ಏವಂ ಸಮಸ್ತಪ್ರಣವಪ್ರತಿಪಾದ್ಯಂ ಉಪಾಸನಾರ್ಥಂ ನಿರೂಪ್ಯ, ಇದಾನೀಂ ತದೇಕದೇಶ್ಯಃ ಅಕಾರೋಕಾರಮಕಾರನಾದ್ಯೈಃ ವಿಶ್ವಾದಿಪ್ರತಿಪಾದ್ಯಾನಾಂ ಭಗವದ್ರೂಪಾಣಾಂ ಉಪಾಸನಾಂ ಅಕಾ-ರೋಕಾರಮಕಾರ ಇತ್ಯಾದಿನಾ ತೃತೀಯಖಂಡೇ ವಕ್ತುಂ ತಾನಿ ರೂಪ್ಯಾಣ್ಯಾಹ - ಸೋಽಯಮಿತಿ ।

ಹೀಗೆ ಸಮಸ್ತ ಪ್ರಣವ ಪ್ರತಿಪಾದಕನಾದ ಭಗವಂತನ ಉಪಾಸನೆಯನ್ನು ನಿರೂಪಿಸಿ, ಪ್ರಸ್ತುತ ಪ್ರಣವದ ಅಂಶಗಳಾದ ಆಕಾರ, ಉಕಾರ, ಮಕಾರ ನಾದ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯಗಳಾದ ವಿಶ್ವ-ತೈಜಸ - ಪ್ರಾಜ್ಞ - ತುರ್ಯ ರೂಪಗಳ ಉಪಾಸನಾ ಪ್ರಕಾರವನ್ನು ಹೇಳುತ್ತಾರೆ.

ಸಃ ಸಮಸ್ತೋಂಕಾರವಾಚ್ಯೋಽಕ್ಷರನಾಮಾಽಯಂ ಶ್ರೀಬ್ರಹ್ಮಾದಿಷು ನಿಯಾಮಕತಯಾ ಸ್ಥಿತ ಆತ್ಮಾ ಚತುಷ್ಪಾತ್, ಚತ್ವಾರಃ ಪಾದಾಃ ಅಂಶಾಃ ಸ್ವರೂಪಭೂತಾಃ ಯಸ್ಯ ಸ ಚತುಷ್ಪಾತ್, ಪಾದಪದಸ್ಯ ಸಂಖ್ಯಾಸು ಪೂರ್ವಸ್ಯ ಇತಿ ಅಂತಲೋಪಃ । ಸರ್ವಜೀವನಿಯಾಮಕತಯಾ ತತ್ತದ್ದೇಹೇಷು ಚತೂ-ರೂಪತಯಾ ತಿಷ್ಠತೀತ್ಯರ್ಥಃ । ಕಾನಿ ತೇಷಾಂ ಸ್ಥಾನಾನಿ, ಕಶ್ಚ ವ್ಯಾಪಾರಃ, ಕೀದೃಶಾನಿ ತಾನಿ ರೂಪಾಣಿ, ಕಿಂ ತೇಷಾಂ ಭೋಗ್ಯಂ, ಕಾನಿ ನಾಮಾನೀತ್ಯತಃ ತತ್ಸರ್ವಂ ಪ್ರಮೇಣಾಹ - ಜಾಗರಿತೀತಿ ।

ಯಾರು ರಮಾ-ಬ್ರಹ್ಮಾದಿಗಳ ನಿಯಾಮಕನಾಗಿಯೂ, ಓಂಕಾರವಾಚ್ಯನೂ, ಅಕ್ಷರನಾಯಕನೂ ಆಗಿರುವನೋ ಈ ಆತ್ಮನೇ - ಭಗವಂತನೇ ತನ್ನದೆ ಆದ ಸ್ವರೂಪಭೂತವಾದ ನಾಲ್ಕು ಅಂಶಗಳಿಂದ ಈ ದೇಹದಲ್ಲಿರುವನು. ಹಾಗಾದರೆ ಈ ಭಗವಂತನು ಈ ದೇಹದಲ್ಲಿ ಯಾವ ಭಾಗದಲ್ಲಿದ್ದಾನೆ ? ಅವನ ವ್ಯಾಪಾರಗಳೇನು ? ಅವನ ರೂಪವೇನು ? ಅವನು ಭೋಗಿಸಿದ ಭೋಗವೇನು ? ಅವನು ಯಾವ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಕರೆಯಲ್ಪಡುತ್ತಾನೆ ? ಎಂಬ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಜಾಗರಿತ ಇತ್ಯಾದಿ ಭಾಗದಲ್ಲಿ ಕ್ರಮವಾಗಿ ನಿರೂಪಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಯತ್ರ ಸ್ಥಿತ್ವಾ ಜಾಗರ್ತಿ ತಚ್ಚಕ್ಷುರ್ಜಾಗರಿತಮ್ । ಅಧಿಕರಣೇ ಕ್ತಃಪ್ರತ್ಯಯಃ । ತದೇವ ಸ್ಥಾನಂ ಯಸ್ಯ ಸಃ । ಜಾಗರಿತಸ್ಥಾನಃ ಚಕ್ಷುಸ್ಥಾನ ಇತ್ಯರ್ಥಃ । ಬಹಿಃಪ್ರಜ್ಞಃ ಬಹಿಃಶಬ್ದೋ ಬಾಹ್ಯಾರ್ಥಪರಃ, ಬಹಿಃ ಬಾಹ್ಯಾರ್ಥಾನ್ ಪ್ರಜ್ಞಾಪಯತೀತಿ ಬಹಿಃಪ್ರಜ್ಞಃ । ಜಾನಾತೇಃ ಅಂತರ್ಣೀತಣ್ಯರ್ಥಾದ್ ಇಗುಪಧಜ್ಞಾಪ್ರೀಕಿರಃ ಕ ಇತಿ ಕಪ್ರತ್ಯಯಃ । ಆತೋಲೋಪ ಇಟ್ ಚೇತ್ಯಾಕಾರಲೋಪಃ ।

ಜೀವಾತ್ಮನು ಬಲಗಣ್ಣಿನಲ್ಲಿ ಇರುವಾಗ ಜಾಗ್ರದವಸ್ಥೆಗೆ ಬರುವ ಕಾರಣ ಬಲಗಣ್ಣು ಜಾಗರಿತಸ್ಥಾನ ಎನಿಸಿದೆ. ಅಕರಣಾರ್ಥದಲ್ಲಿ ಕ್ತ ಪ್ರತ್ಯಯ. ಅಲ್ಲಿರುವವನೆ ಜಾಗರಿತಸ್ಥಾನನು. ಬಹಿಃ ಪ್ರಜ್ಞಃ ಎಂದರೆ ಬಾಹ್ಯ ಪದಾರ್ಥಗಳ ಜ್ಞಾನವನ್ನು

ಹುಟ್ಟಿಸುವವನು. ಬಹಿಃ ಬಾಹ್ಯಾರ್ಥಾನ್ ಪ್ರಜ್ಞಾಪಯತಿ ಎಂಬ ವ್ಯತ್ಪತ್ತಿಯಂತೆ ಅಂತರ್ಣೀತ ಣಿ ಚ್ - ಕ ಪ್ರತ್ಯಯ, ಆತೋಲೋಪ ಇಟ್ ಚ ಎಂಬ ಸೂತ್ರದಿಂದ ಪ್ರಜ್ಞಾ ಎಂಬಲ್ಲಿನ ಆಕಾರ ಲೋಪವಾಗಿ ಬಹಿಃಪ್ರಜ್ಞಃ ಎಂದಾಗಿದೆ.

ಸಪ್ತಾಂಗಃ । ಚತ್ವಾರೋ ಹಸ್ತಾಃ । ದ್ವೌ ಪಾದೌ । ಗಜಮುಖತ್ವಾದ್ ಗಜಹಸ್ತ ಏಕ ಇತಿ ಸಪ್ತಾಂಗಃ । ಏಕೋನವಿಂಶತಿಮುಖಃ ನವೋತ್ತರದಶಮುಖಃ । ಮಧ್ಯಮಮುಖಂ ಗಜಮುಖಾಕಾರಂ, ಪಾರ್ಶ್ವದ್ವಯೇ ತು ನವ ನವ ಮುಖಾನಿ ಪುರುಷಮುಖಾಕಾರಾಣೀತಿ ವಿವೇಕಃ ।

ಸಪ್ತಾಂಗ ಎಂದರೆ ಈ ವಿಶ್ವನಾಮಕನಿಗೆ ನಾಲ್ಕು ಕೈಗಳು, ಎರಡು ಪಾದಗಳು, ಒಂದು ಸೊಂಡಿಲು, ಹತ್ತೊಂಭತ್ತು ಮುಖವುಳ್ಳವನು. ಇವುಗಳಲ್ಲಿ ಎಡ-ಬಲಗಳಲ್ಲಿ ಒಂಭತ್ತು ಒಂಭತ್ತು ಪುರುಷಮುಖಗಳಿದ್ದು ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿ ಆನೆಯಂತಹ ಮುಖವು.

ಸ್ಥೂಲಭುಕ್, ಸ್ಥೂಲಾನ್ ಶುಭಭೋಗಾನ್ ಭುಂಕ್ತೇ ಇತಿ ಸ್ಥೂಲಭುಕ್ । ವೈಶ್ವಾನರಃ, ವಿಶ್ಯತೇ ಗಮ್ಯತೇ = ಸರ್ವೈಃ ಜ್ಞಾಯತೇ ಇತಿ ವಿಶತೇಃ ಕರ್ಮಣಿ ವಪ್ರತ್ಯಯಃ । ಅನೇಕಾರ್ಥತ್ವಾದ್ ಧಾತೂನಾಂ ವಿಶತಿರತ್ರ ಗತ್ಯರ್ಥಸ್ಸನ್ ಜ್ಞಾನಪರಃ । ವಿಶ್ವಂ ಸರ್ವೈಃ ಜ್ಞೇಯಂ ಸ್ಥೂಲಂ ವಸ್ತೂಚ್ಯತೇ । ಭೋಕ್ತೃತಯಾ ತತ್ಸಂಬಂಧೀ ವೈಶ್ವಃ । ನ ರೀಯತೆ ನ ಕ್ಷೀಯತೇ ಇತಿ ನರಃ । ರೀಙ್ ಕ್ಷಯೇ ಡ ಪ್ರತ್ಯಯಃ, ವೈಶ್ವಶ್ಚಾಸೌ ನರಶ್ಚ, ನರೇ ಚ ಸಂಜ್ಞಾಯಾಂ ಇತಿ ಸೂತ್ರೇಣ, ಭಾಷ್ಯೋಕ್ತನಿರುಕ್ತಿಬಲಾದ್ವಾ ದೀರ್ಘಃ ವೈಶ್ವಾನರಃ । ಪ್ರಥಮಃ ಪಾದಃ । ಆತ್ಮನ ಇತಿ ವಿಪರಿಣಾಮೇನಾತ್ರ, ಉತ್ತರತ್ರ ಚಾನುಷಂಗಃ । ಸರ್ವದೇಹೇ-ಷ್ವಾದಾನಾದಿಕರ್ತೃತ್ವೇನ ಸ್ಥಿತಸ್ಯಾಽಽತ್ಮನಃ ಪ್ರಥಮಂ ರೂಪಮಿತ್ಯರ್ಥಃ ।

ಸ್ಥೂಲಭುಕ್ ಎಂದರೆ ವೈಶ್ವಾನರ ರೂಪದಿಂದ ಜೀವನು ಭೋಗಿಸುವ ಶುಭಾಶುಭ ವಿಷಯ ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನೆಲ್ಲ ಭೋಗಿಸುತ್ತಾನೆ ಎಂದರ್ಥವಲ್ಲ, ನಿಷಿದ್ಧವಲ್ಲದ ಶುಭವಾದ ಸಕಲ ವಿಷಯಕವಾದ ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು ಭೋಗಿಸುತ್ತಾನೆ ಎಂದರ್ಥ.

ಧಾತುಗಳಿಗೆ ಅನೇಕಾರ್ಥಗಳಿರುವುದರಿಂದ ವಿಶ ಪ್ರವೇಶನೆ ಧಾತುವಿಗೆ ಜ್ಞಾನವೆಂದರ್ಥ. ಸರ್ವರಿಂದಲೂ ಭೋಗ್ಯವಾದ ಸತ್ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು ಜೀವಾತ್ಮರ ಇಂದ್ರಿಯಗಳ ದ್ವಾರಾ ಭೋಗಿಸುವದರಿಂದ ಭಗವಂತನು ವೈಶ್ವ ಎನಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಜೀವಾತ್ಮರ ಶರೀರದಲ್ಲಿದ್ದರೂ ನಾಶ ಹೊಂದದಿರುವ ಪ್ರಯುಕ್ತ ನರ ಎಂದೆನಿಸಿರುವನು. ವೈಶ್ವಶ್ಚಾಸೌ ನರಶ್ಚ ಎಂದು ಸಮಾಸ ಮಾಡಿದಾಗ ನರೇ ಸಂಜ್ಞಾಯಾಂ ಎಂಬ ಸೂತ್ರದಿಂದ ಅಥವಾ ನಿರ್ವಚನ ಬಲದಿಂದ ವೈಶ್ವಾನರ ಎಂದು ದೀರ್ಘ.

ಪ್ರಥಮಃ ಪಾದಃ - ಸರ್ವ ದೇಹಗಳಲ್ಲಿಯೂ ಇದು ಆದಾನಾದಿಕರ್ತನಾದ ಭಗವಂತನ ಮೊದಲನೆಯ ರೂಪ. (ಭಾಷ್ಯಃ ಚತುರ್ಧಾವಸ್ಥಿತೋ ದೇಹೇ ಪರಮಾತ್ಮ ವೈಶ್ವಾನರೇ ಜಾಗರಿತಸ್ಥಾನಗೋ ಗಜವಕ್ತ್ರನಿರ್ಮಾತಾ ಬಾಹ್ಯಸಂವಿತ್ತೇಃ ಜೀವಾನಾಂ ತದ್ ಅಷ್ಟಾದಶಮುಖಾನ್ಯಸ್ಯ ಪುಮಾಕಾರಾಣಿ ಸ ಮಧ್ಯಮಂ ತು ಗಜಾಕಾರಂ ಚತುರ್ಬಾಹುಃ ಪಾದೌ ಹಸ್ತಿ ಕರೋ ಹಸ್ತಾ ಇತಿ ಸಪ್ತಾಂಗ ಈರಿತಂ ವಿಶ್ವಂ ಸ್ಥೂಲಂ ಸಮುದ್ದಿಷ್ಟಂ ಸರ್ವಗಮ್ಯುತ್ವ ತತ್ಸಂಬಂಧೀ ನರೋನಾಶಾದ್ ವೈಶ್ವಾನರ ಉದಾಹೃತಃ)

ಸ್ವಪ್ನಸ್ಥಾನೋಽಂತಃಪ್ರಜ್ಞಃ ಸಪ್ತಾಂಗ ಏಕೋನವಿಂಶಂತಿಮುಖಃ
ಪ್ರವಿವಿಕ್ತಭುಕ್ ತೈಜಸೋ ದ್ವಿತೀಯಃ ಪಾದಃ ॥ 4 ॥

ಸ್ವಪ್ನಸ್ಥಾನಃ - ಯತ್ರ ಸ್ಥಿತ್ವಾ ಜೀವಃ ಸ್ವಾಪ್ನಪದಾರ್ಥಾನ್ ಪಶ್ಯತಿ ಸ ಸ್ವಪ್ನಃ, ತದೇವ ಸ್ಥಾನಂ ಯಸ್ಯ ಸ ಸ್ವಪ್ನಸ್ಥಾನಃ, ಕಂಠದೇಶಸ್ಥ ಇತ್ಯರ್ಥಃ । ಅಂತಃಪ್ರಜ್ಞಃ - ಅಂತಶ್ಯಬ್ದೋಽತ್ರ ಬಾಹ್ಯಾರ್ಥಜ್ಞಾನಜನ್ಯ-ವಾಸನಾಪರಿಣಾಮರೂಪಾರ್ಥಪರಃ, ತಾನ್ ಅಂತಃಸ್ಥಿತಾನ್ ವಾಸನಾಮಯಾರ್ಥಾನ್ ಪ್ರಜ್ಞಾ-ಪಯತಿ ಜಾನಾತಿ ಚೇತ್ಯಂತಃಪ್ರಜ್ಞಃ । ಪ್ರಜ್ಞ ಇತಿ ಜಾನಾತೇಃ ಕಃ, ಸಪ್ತಾಂಗ ಏಕೋನವಿಶಂತಿಮುಖ ಇತಿ ಪ್ರಾಗ್ವತ್ ।

ಪ್ರವಿವಿಕ್ತಭುಕ್, ವಾಸನಾಮಯತಯಾ ಬಾಹ್ಯಾರ್ಥೇಭ್ಯೋ ವಿವಿಕ್ತಾನ್ ಸ್ವಾಪ್ನಪದಾರ್ಥಾನ್ ಭುಂಕ್ತೇ ಭೋಜಯತಿ ಚೇತಿ ಪ್ರವಿವಿಕ್ತಭುಕ್ । ತೇಜೋಮಯಚಿತ್ತಸ್ಥತಯಾ ಚಿತ್ತಸಂಬಂಧಿತ್ವೇನ ತೈಜಸನಾಮಾ ಆತ್ಮನೋ ದ್ವಿತೀಯಃ ಪಾದಃ, ದ್ವಿತೀಯಂ ರೂಪಮಿತ್ಯರ್ಥಃ ॥ 4 ॥

ಜೀವನು ಎಲ್ಲಿದ್ದು ಸ್ವಪ್ನ ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು ನೋಡುವನೋ ಅದೇ ಸ್ವಪ್ನವು ಎಂದರೆ ಕಂಠ ಎಂದರ್ಥ ಆ ಕಂಠವೇ ಸ್ಥಾನವಾಗುಳ್ಳವನೇ ತೈಜಸನು. ಎರಡನೆ ಅಂಶವಾದ ತೈಜಸನಿಗೆ ಸ್ವಪ್ನಾವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಜೀವನ ಸ್ಥಾನವಾದ ಕಂಠದೇಶವು ಸ್ಥಾನವಾಗಿರುತ್ತದೆ ಎಂದರ್ಥ.

ಅಂತಃಪ್ರಜ್ಞೆ : ಬಾಹ್ಯ ವಸ್ತುಗಳ ದ್ವಾರಾ ಉಂಟಾದ ಸಂಸ್ಕಾರ ರೂಪ ವಾಸನೆಯೇ ಕಾರಣವಾಗಿರುವ ಸತ್ಯ ಪದಾರ್ಥಗಳೆಂದರ್ಥ. ಇವು ಅಂತರ ಪದಾರ್ಥಗಳು. ಇಂತಹ ವಾಸನಾಮಯ ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು ತಾನು ಪ್ರಕೃಷ್ಟವಾಗಿ ತಿಳಿಯುತ್ತಾನೆ ಹಾಗೆ ಇತರರಿಗೆ ತಿಳಿಸಿಕೊಡುತ್ತಾನೆ.

ಸಪ್ತಾಂಗ, ಏಕೋನವಿಶಂತಿಮುಖ ಇವುಗಳು ಹಿಂದೆ ಹೇಳಿದ ವೈಶ್ವಾನರ ರೂಪದಂತೆಯೇ ಹತ್ತೊಂಭತ್ತು ಮುಖ, ನಾಲ್ಕು ಕೈಗಳು ಎರಡು ಪಾದಗಳು, ಒಂದು ಸೊಂಡಿಲು, ಹೀಗೆ ಏಳು ಅಂಗಗಳುಳ್ಳವನು ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಪ್ರವಿವಿಕ್ತಭುಕ್ = ಬಾಹ್ಯ ಪದಾರ್ಥಗಳಿಂದ ಅತ್ಯಂತ ಭಿನ್ನವಾದ ವಾಸನಾಮಯವಾದ ಸ್ವಾಪ್ನ ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು ತಾನು ಭೋಗಿಸುವವನು ಹಾಗೂ ಜೀವನ ಭೋಗಿಸುವಂತೆ ಮಾಡುವವನು.

ತೈಜಸಃ ತೇಜೋಮಯವಾದ ಮನಸ್ಸಿನ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಹೊಂದಿ, ಚಿತ್ತ ಸಂಬಂಧ ಪಡೆದ ತೈಜಸ ನಾಮಕ, ಶ್ರೀಹರಿಯ (ಆತ್ಮನ) ಎರಡನೆ ಅಂಶವು.

ವಿಶೇಷಾಂಶ - ಹಿಂದಿನ ಸಂಸ್ಕಾರಗಳನ್ನು ಉಪಾದಾನವಾಗಿಟ್ಟುಕೊಂಡು ಭಗವಂತನು ಸ್ವಾಪ್ನ ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸುತ್ತಾನೆ. ವಾಸನೋಪಾದಾನಕವಾದ್ದರಿಂದ ಸತ್ಯ ಆಗಿರುತ್ತದೆ. ಆದರೆ ಇವು ಅಂತರ ಪದಾರ್ಥಗಳಾಗಿದ್ದು ಬಾಹ್ಯ-ದಲ್ಲಿರುವ ಪದಾರ್ಥಗಳಿಗಿಂತ ವಿಭಿನ್ನವಾಗಿರುತ್ತವೆ. ಆದರೆ ಬಾಹ್ಯ ವಸ್ತುಗಳ ಸಾದೃಶ್ಯವನ್ನು ಹೊಂದಿ ಈ ಜೀವನು ಆ ವಸ್ತುವೇ ಇದು ಎಂಬ ಭ್ರಮೆಗೆ ಒಳಗಾಗುವನು. ಅದೇ ಇದು ಎಂಬ ಜ್ಞಾನ ಮಾತ್ರ ಮಿಥ್ಯೆಯಾಗಿರುತ್ತೆ.

ಹೀಗೆ ಬಾಹ್ಯ ವಸ್ತುಗಳಿಂದ ವಿಭಿನ್ನವಾದ (ಪ್ರವಿವಿಕ್ತ) ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಭೋಗಿಸುವದರಿಂದ ಭಗವಂತನು ಪ್ರವಿವಿಕ್ತಭುಕ್ ಎನಿಸುವನು.

ಜಾಗ್ರದ್‌ದರ್ಶನ ಸಂಸ್ಕಾರರೂಪತ್ವಾತ್ ಸ್ವಪ್ನಗಂ ತು ಯತ್ ।
ಪ್ರವಿವಿಕ್ತಂ ತು ತದ್‌ಜ್ಞಾನಕಾರಣೋಽಂತರ್ಜ್ಞ ಉಚ್ಯತೇ ॥ –ಭಾಷ್ಯ.

ತೃತೀಯಪಾದಸ್ಯ ಸ್ಥಾನಂ ವಕ್ತುಂ ಸ್ಥಾನಸ್ವರೂಪಂ ತಾವದಾಹ- ಯತ್ರೇತಿ ।

ಯತ್ರ ಸುಪ್ತೋ ನ ಕಂಚನ ಕಾಮಂ ಕಾಮಯತೇ
ನ ಕಂಚನ ಸ್ವಪ್ನಂ ಪಶ್ಯತಿ ತತ್ ಸುಷುಪ್ತಮ್ ।
ಸುಷುಪ್ತಸ್ಥಾನೇ ಏಕೀಭೂತಃ ಪ್ರಜ್ಞಾನಘನ ಏವ
ಆನಂದಮಯೋ ಹಿ ಆನಂದಭುಕ್ ಚೇತೋಮುಖಃ
ಪ್ರಾಜ್ಞಃ ತೃತೀಯಃ ಪಾದಃ ॥ 5 ॥

ಯತ್ರ ದೇಶೇ ಸುಪ್ತಃ ಅಜ್ಞಾನಾವೃತಃ, ಸುಂ - ಸುಖರೂಪಂ ಭಗವಂತಂ ಪ್ರಾಪ್ತ ಇತಿ ವಾ, 'ಪ್ರಾಜ್ಞೇನಾಽಽತ್ಮನಾ ಸಂಪರಿಷ್ವಕ್ತಃ' ಇತ್ಯಾದೇಃ । ಕಂಚನ = ಕಮಪಿ ಕಾಮಂ - ಕಾಮ್ಯಮಾನಮರ್ಥಂ ನ ಕಾಮಯತೇ, ಕಂಚನ ಸ್ವಪ್ನಂ ಸ್ವಾಪ್ನಪದಾರ್ಥಂ ಚ ನ ಪಶ್ಯತಿ । ಉಪಲಕ್ಷಣಮೇತತ್ । ಸ್ವಾತ್ಮಕಾಲಾ-ಜ್ಞಾನಾನಿ ವಿನಾ ಕಿಮಪಿ ನ ಪಶ್ಯತೀತ್ಯರ್ಥಃ, ತತ್‌ಸ್ಥಾನಂ ಸುಷುಪ್ತಮಿತ್ಯುಚ್ಯತೆ । ಸುಷುಪ್ತಮೇವ ಸ್ಥಾನಂ ಯಸ್ಯ ಸಃ ಸುಷುಪ್ತಸ್ಥಾನಃ, ಹೃತ್‌ಕರ್ಣಿಕಾಽಗ್ರಸ್ಥ ಇತಿ ಯಾವತ್ ।

ದೇಹದ ಯಾವ ಸ್ಥಾನದಲ್ಲಿ ಗಾಢ ನಿದ್ರೆಯಲ್ಲಿರುವ ಜೀವನು ಸುಪ್ತಃ ಅಜ್ಞಾನಾವೃತ್ತನಾಗಿ, ಅಥವಾ ಸು = ಸುಖ-ರೂಪಿಯಾದ ಭಗವಂತನನ್ನು ಹೊಂದಿದವನಾಗಿ, ಯಾವುದೇ ಕಾಮ್ಯವಾದ ವಸ್ತುವನ್ನಾಗಲೀ, ಯಾವುದೇ ಸ್ವಾಪ್ನ-ಪದಾರ್ಥವನ್ನಾಗಲೀ ನೋಡುವುದಿಲ್ಲವೋ ಆ ಸ್ಥಾನವನ್ನೇ ಸುಷುಪ್ತ ಸ್ಥಾನವೆನ್ನಲ್ಪಡುತ್ತದೆ. ಹೃತ್ಕರ್ಣಿಕಾಗ್ರ ಆಕಾಶದಲ್ಲಿ ಎಂದರ್ಥ.

ಏಕೀಭೂತಃ ವೈಶ್ವಾನರತೈಜಸಾಭ್ಯಾಂ ಸಂಶ್ಲೇಷವಿಶ್ಲೇಷರೂಪೈಕೀಭಾವಂ ಪ್ರಾಪ್ತಃ । ಪ್ರಜ್ಞಾನಘನಃ, ಅವಿದ್ಯಾವೃತೋ ಜೀವೋ ಘನ ಇತ್ಯುಚ್ಯತೇ । ಸುಷುಪ್ತಿವೇಲಾಯಾಂ ಜೀವಸ್ವರೂಪಮಜ್ಞಾನಂ, ತದುಪಲಕ್ಷಿತಂ ಕಾಲಂ ಚೇತಿ ತ್ರಯಮ್ । ಪ್ರಜ್ಞಾಪಯತಿ ಜೀವಸ್ಯೇತಿ ಪ್ರಜ್ಞಾನಘನಃ । ಪ್ರಪೂರ್ವಾ-ದಂತರ್ಣೀತಣ್ಯರ್ಥಾತ್ ಜ್ಞಾ ಅವಬೋಧನ ಇತಿ ಧಾತೋಃ ಕೃತ್ಯಲ್ಯುಟೋ ಬಹುಲಮಿತಿ ಬಹುಲ-ಗ್ರಹಣಾತ್ ಕರ್ಮಣಿ ಲ್ಯುಟಿ ಅನಾದೇಶೇ ಪ್ರಜ್ಞಾನಃ, ಪ್ರಜ್ಞಾಪಿತೋ ಘನೋ ಜೀವೋ ಯೇನ ಸಃ ಪ್ರಜ್ಞಾನಘನ ಇತಿ ವಿಗ್ರಹಃ । ಯದ್ವಾ ಘನಪ್ರಜ್ಞ ಇತಿ ವಕ್ಷ್ಯಮಾಣತ್ವಾದಿಹಾಪಿ ಪ್ರಜ್ಞಾನಘನ ಇತ್ಯಸ್ಯ ಘನಪ್ರಜ್ಞಾನ ಇತಿ ವಿಪರೀತಸಮಾಸೋ ಧ್ಯೇಯಃ । ತಥಾತ್ವೇ ಅಂತರ್ಣೀತಣ್ಯರ್ಥಾತ್ಕರ್ತರಿ ಲ್ಯುಟ್ ।

ಏಕೀಭೂತ = ವೈಶ್ವಾನರ, ತೈಜಸ ರೂಪಗಳಿಂದ ಪ್ರತಿನಿತ್ಯವೂ, ಸಂಶ್ಲೇಷ- ಸೇರುವುದು, ವಿಶ್ಲೇಷ ದೂರವಾಗುವುದು ಇವುಗಳಿಂದ ಏಕೀಭಾವವನ್ನು ಹೊಂದುವವನು ಎಂದರ್ಥ.

ಪ್ರಜ್ಞಾನಘನ :- ಅವಿದ್ಯೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದ ಜೀವನೇ ಘನ ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುವನು, ಗಾಢ ನಿದ್ರೆಯಲ್ಲಿ ತನ್ನ ಸ್ವರೂಪವನ್ನೂ, ಅಜ್ಞಾನವನ್ನೂ, ತದುಪಲಕ್ಷಿತವಾದ ಕಾಲವನ್ನು ಹೀಗೆ ಮೂರನ್ನೂ ಹೊರತು ಬೇರೆ ಏನನ್ನೂ ತಿಳಿಸಿ-ಕೊಡದವನೆ ಪ್ರಜ್ಞಾನಘನ ಅಥವಾ ಕಾಲ, ಸುಪ್ತವಸ್ಥೆ, ಸುಖ ಇವುಗಳಿಂದ ಕೂಡಿದ ಅಜ್ಞಾನಾವೃತನಾದ ಜೀವಾತ್ಮನನ್ನು ತಿಳಿಸಿಕೊಡುವ ಪ್ರಾಜ್ಞನಾಮಕ ಶ್ರೀಹರಿಯು ಘನಪ್ರಜ್ಞ ಎನಿಸಿರುವನು. ಘನಪ್ರಜ್ಞ ಎಂದು ಮುಂದೆ ಹೇಳುವದರಿಂದ ಇಲ್ಲಿಯೂ ಘನಪ್ರಜ್ಞಾನ ಅಥವಾ ಘನವೆನಿಸುವ ಜೀವಾತ್ಮನನ್ನು ತಿಳಿಸುವವನೆಂಬ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಘನಪ್ರಜ್ಞಾನವೆಂದು ಹೇಳಬೇಕಿದ್ದರೂ ಪ್ರಜ್ಞಾನಘನ ಎನ್ನಲಾಗಿದೆ. ಸಮಾಸದಲ್ಲಿ ಪದಗಳು ಹಿಂದು ಮುಂದಾಗುತ್ತವೆ. ಇದು ವಿಪರೀತ ಸಮಾಸವೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಆನಂದಮಯಃ = ಆನಂದಪ್ರಚುರಃ । ಪೂರ್ಣಾನಂದ ಇತಿ ಯಾವತ್ । 'ಯತೋ ವಾಚೋ ನಿವರ್ತಂತೇ' ಇತ್ಯಾದಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧಮಿತಿ ಹೇರರ್ಥಃ । ಆನಂದಭುಕ್ - ವಿಷಯಭೋಗಾನ್ ವಿನೈವ ಆನಂದಂ ಭುಂಕ್ತೇ ಭೋಜಯತಿ ಚೇತ್ಯಾನಂದಭುಕ್, ಅತ್ರ ಸ್ಥೂಲಭುಕ್ತ್ವಂ ಪ್ರವಿವಿಕ್ತಭುಕ್ತ್ವಮ್ ಆನಂದಭುಕ್ತ್ವಂ ಚ ನಿತ್ಯಪೂರ್ಣಾನಂದಾನುಭವರೂಪಸ್ಯ ಕ್ರೀಡಾರೂಪಂ ಧ್ಯೇಯಮ್ ।

ಆನಂದಮಯನೆಂಬಲ್ಲಿರುವ ಮಯಟ್ ಪ್ರತ್ಯಯವು ಪ್ರಾಚುರ್ಯಾರ್ಥದಲ್ಲಿದ್ದು ಆನಂದ ಪೂರ್ಣವೆಂದು ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಯತೋ ವಾಚೋ ನಿವರ್ತಂತೆ ಅಪ್ರಾಪ್ಯ ಮನಸಾಸಹ ಎಂಬ ಶ್ರುತಿಯಿಂದ ಅವನ ಆನಂದವು ಇಷ್ಟೇ ಎಂದು ಹೇಳುವುದಕ್ಕಾಗಲಿ, ಮನಸ್ಸಿನಿಂದ ತಿಳಿಯುವುದಕ್ಕಾಗಲೀ ಸಾಧ್ಯವಿಲ್ಲವಾದ್ದರಿಂದ ಭಗವಂತನ ಆನಂದಭುಕ್ = ವಿಷಯ ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು ಅನುಭವಿಸದೆ ಕೇವಲ ಸ್ವರೂಪಾನಂದ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಮಾಡಿ, ಆನಂದವನ್ನು ಭೋಗ ಮಾಡುವುದರಿಂದ ಪ್ರಾಜ್ಞನು ಆನಂದ ಎನಿಸಿದ್ದಾನೆ. ವಿಶ್ವ-ತೈಜಸ-ಸ್ವರೂಪಗಳು ಆನಂದಭೋಗ ಮಾಡಿದರೂ ಆ ಆನಂದವು ಸ್ವರೂಪ-ಭೂತವಲ್ಲ, ವಿಷಯಭೋಗಮೂಲಕವಾಗಿರುತ್ತದೆ.

ವಿಶ್ವ, ತೈಜಸ, ಪ್ರಾಜ್ಞರೂಪಗಳು ಕ್ರಮವಾಗಿ ಸ್ಥೂಲಭುಕ್, ಪ್ರವಿವಿಕ್ತಭುಕ್ ಹಾಗೂ ಆನಂದಭುಕ್ ಎಂದು ನಿತ್ಯ ಪೂರ್ಣಾನಂದಾನುಭವರೂಪನಿಗೆ ಕೇವಲ ಕ್ರೀಡಾರೂಪವೆಂದು ತಿಳಿಯುವುದು.

ಚೇತೋಮುಖಃ = ಜ್ಞಾನಸ್ವರೂಪಮುಖಃ । ಮುಖ ಇತ್ಯುಪಲಕ್ಷಣಮ್ । ಜ್ಞಾನರೂಪ-ಸರ್ವಾವಯವ ಇತ್ಯರ್ಥಃ ।

ಏತದಾನಂದಮಯತ್ವ-ಚೇತೋಮುಖತ್ವರೂಪವಿಶೇಷಣದ್ವಯಂ ಪ್ರಾಗುಕ್ತರೂಪದ್ವಯೇನಾಂತಃ-ಪ್ರಜ್ಞಮಿತಿ ವಕ್ಷ್ಯಮಾಣಚತುರ್ಥರೂಪೇ ಚ ಧ್ಯೇಯಮ್ । ಪ್ರಾಜ್ಞಃ = ಪ್ರಕರ್ಷೇಣ ನ ಜ್ಞಾಪಯತೀತಿ ಪ್ರಾಜ್ಞಃ । ಜೀವಸ್ವರೂಪಕಾಲಾಜ್ಞಾನಾತಿರಿಕ್ತಂ ಬಾಹ್ಯಂ ಸ್ವಾಪ್ನಂ ವಾ ಕಿಮಪಿ ನ ಜ್ಞಾಪಯತೀತಿ ಪ್ರಾಜ್ಞನಾಮಕ ಇತ್ಯರ್ಥಃ । ಪ್ರಪೂರ್ವಾನ್ನಞುಪಪದಾದಂತರ್ಣೀತಣ್ಯರ್ಥಾದಾತಶ್ಚೋಪಸರ್ಗ ಇತಿ ಕಪ್ರತ್ಯಯಃ । ಆತ್ಮನಸ್ತೃತೀಯಃ ಪಾದಃ = ತೃತೀಯರೂಪಮ್ ॥ 5 ॥

ಚೇತೋಮುಖ ಎಂದರೆ ಜ್ಞಾನರೂಪವಾದ ಮುಖವುಳ್ಳವನೆಂದರ್ಥ. ಮುಖವು ಜ್ಞಾನಸ್ವರೂಪವೆಂದಾಗ ಉಪ-ಲಕ್ಷಣತಯಾ ಸರ್ವಾವಯವಗಳೂ ಜ್ಞಾನಸ್ವರೂಪವೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಜ್ಞರೂಪಿಗೆ ಹೇಳಿದ ಆನಂದಮಯತ್ವ ಚೇತೋಮುಖತ್ವ, ರೂಪ ವಿಶೇಷಣವೆರಡು ವಿಶ್ವ, ತೈಜಸ ಹಾಗೂ ಮುಂದೆ ನಾಂತಃಪ್ರಜ್ಞವೆಂಬಲ್ಲಿ ಹೇಳುವ ತುರ್ಯ ರೂಪಗಳಲ್ಲೂ ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಪ್ರಾಜ್ಞಃ = ಜೀವಸ್ವರೂಪ, ಕಾಲ, ಅಜ್ಞಾನ ಹೊರತಾಗಿ ಬೇರೆಯಾದ ಬಾಹ್ಯ ಪದಾರ್ಥವನ್ನಾಗಲೀ, ಸ್ವಾಪ್ನ ಪದಾರ್ಥವನ್ನಾಗಲಿ ಜ್ಞಾಪಿಸಿಕೊಡುವುದಿಲ್ಲ-ವಾದ್ದರಿಂದ ಭಗವಂತನ ಈ ರೂಪಕ್ಕೆ ಪ್ರಾಜ್ಞ ಎಂದು ಹೆಸರಿದೆ. ಪ್ರಾಜ್ಞನು ಭಗವಂತನ ಮೂರನೆ ರೂಪ.

ಏಷ ಸರ್ವೇಶ್ವರ ಏಷ ಸರ್ವಜ್ಞ ಏಷೋಽಂತರ್ಯಾಮೀ ।
ಏಷ ಯೋನಿಃ ಸರ್ವಸ್ಯ ಪ್ರಭವಾಪ್ಯಯೌ ಹಿ ಭೂತಾನಾಮ್ ॥ 6 ॥

ಏವಂ ರೂಪತ್ರಯಂ ನಿರೂಪ್ಯ ಚತುರ್ಥಪಾದಂ ನಾಂತಃಪ್ರಜ್ಞಮಿತ್ಯಾದಿನಾ ನಿರೂಪಯಿಷ್ಯನ್ ವೈಶ್ವಾನರಾದಿರೂಪಾಣಾಮ್ ಉಕ್ತಸ್ಥಾನವ್ಯಾಪಾರಾದ್ಯರ್ಥೇಷು ಶ್ಲೋಕಾನ್ ವಿವಕ್ಷುಃ ಮಧ್ಯೇ ವಕ್ಷ್ಯ-ಮಾಣಚತುರ್ಥರೂಪೇಣ ಸಹ ಚತುರ್ಣಾಂ ರೂಪಾಣಾಂ ಮಹಿಮಾನಮಾಹ - ಏಷ ಇತಿ ।

ಹೀಗೆ ಮೂರು ರೂಪಗಳನ್ನು ನಿರೂಪಿಸಿ, ನಾಂತಃ ಪ್ರಜ್ಞ ಇತ್ಯಾದಿ ಮುಂದಿನ ವಾಕ್ಯಗಳಿಂದ ನಾಲ್ಕನೇ ರೂಪವನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುವವರಾಗಿ, ವೈಶ್ವಾನರನೇ ಮೊದಲಾದ ರೂಪಗಳ ಸ್ಥಾನ ಹಾಗೂ ವ್ಯಾಪಾರಾದಿಗಳ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಶ್ಲೋಕಗಳನ್ನು ಪ್ರಮಾಣೀಕರಿಸುವವರಾಗಿ, ನಾಲ್ಕನೆಯ ತುರೀಯರೂಪದೊಂದಿಗೆ ಉಳಿದ ಮೂರು ರೂಪಗಳ ಮಹಿಮೆಯನ್ನು ಹೇಳಲು ಏಷ ಎಂಬುದರಿಂದ ಪ್ರಾರಂಭಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಏಷ ಉಕ್ತವಕ್ಷ್ಯಮಾಣಚತೂರೂಪ ಆತ್ಮಾ । ಏಷ ಇತ್ಯಸ್ಯಾಭ್ಯಾಸಃ ತಾತ್ಪರ್ಯಾರ್ಥಃ, ಅಂತ-ರ್ಯಾಮೀ = ಅಂತರ್ನಿಯಂತಾ । ಸರ್ವಸ್ಯ ಯೋನಿಃ, ಕಾರಣಮಿತ್ಯಸ್ಯ ವಿವರಣಂ ಪ್ರಭವಾಪ್ಯಯೌ ಹಿ ಭೂತಾನಾಮಿತಿ । ಹಿ = ಯಸ್ಮಾತ್, ಪ್ರಭವಾಪ್ಯಯೌ, ಪ್ರಭವಾಪ್ಯಯಹೇತುರತ ಇತ್ಯರ್ಥಃ ॥ 6 ॥

ಏಷಃ = ಹಿಂದೆ ಹೇಳಿದ ವಿಶ್ವ-ತೈಜಸ-ಪ್ರಾಜ್ಞ ಎಂಬ ರೂಪಗಳೂ ಹಾಗು ಮುಂದೆ ಹೇಳಲ್ಪಡುವ ತುರೀಯವೆಂಬ ಚತೂರೂಪವೇ ಭಗವಂತನು ಎಂದರ್ಥ.

ಏಷ ಏಷ ಎಂದು ನಾಲ್ಕು ಬಾರಿ ಹೇಳಿರುವುದು ತಾತ್ಪರ್ಯಜ್ಞಾನಕ್ಕಾಗಿ ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಅಂತರ್ಯಾಮೀ ಎಂದರೆ ಅಂತರ್ನಿಯಾಮಕನೆಂದರ್ಥ. ಸರ್ವಸ್ಯಯೋನಿಃ ಸರ್ವಕ್ಕೂ ಕಾರಣನು. ಇವನಿಂದಲೇ ಸಕಲ ಚೇತನಾಚೇತನಾತ್ಮಕ ಪ್ರಪಂಚವು ಸೃಷ್ಟಿಸಲ್ಪಟ್ಟು, ಅವನಿಂದಲೇ ನಾಶಹೊಂದುತ್ತದೆ ಆದ್ದರಿಂದಲೇ ಇವನು ಸರ್ವಕ್ಕೂ ಕಾರಣ ಎಂದು ಸರ್ವಸ್ಯಯೋನಿಃ ಎಂಬುದರ ವಿವರಣೆಯೇ ಪ್ರಭವಾಪ್ಯಯೌ ಹಿ ಭೂತಾನಾಂ ಎಂಬುದು.

ಅತ್ರೈತೇ ಶ್ಲೋಕಾ ಭವಂತಿ ।
ಬಹಿಃಪ್ರಜ್ಞೋ ವಿಭುರ್ವಿಶ್ವೋ ಹ್ಯಂತಃಪ್ರಜ್ಞಸ್ತು ತೈಜಸಃ ।
ಘನಪ್ರಜ್ಞಸ್ತಥಾ ಪ್ರಾಜ್ಞ ಏಕ ಏವ ತ್ರಿಧಾ ಸ್ಮೃತಃ ॥ 7 ॥

ಮೇಲೆ ಹೇಳಿದ ವಿಷಯಗಳಲ್ಲಿ ಈ ಮುಂದಿನ ಬ್ರಹ್ಮ ದೃಷ್ಟವಾದ ಮಂತ್ರಗಳು ಸಂವಾದಿಯಾಗಿವೆ. ವೈಶ್ವಾನರನು ಬಾಹ್ಯಪದಾರ್ಥಜ್ಞಾನ ನೀಡುವವನು, ಸರ್ವಸ್ವಾಮಿಯೂ ಆಗಿರುವನು, ತೈಜಸನಾದರೂ ಸ್ವಾಪ್ನಪದಾರ್ಥಗಳ ಜ್ಞಾನ

ನೀಡುವವನು. ಪ್ರಾಜ್ಞನಾದರೂ ಪ್ರಜ್ಞಾನಘನನು, ಹೀಗೆ ಒಂದೇ ರೂಪವೇ ಮೂರು ರೂಪದಿಂದಿವೆ ಎಂದು ಬ್ರಹ್ಮದೇವರು ತಿಳಿದಿದ್ದಾರೆ.

ಉಪನಿಷತ್ ಸ್ವಯಂ ಪ್ರಮಾಣತ್ವೇऽಪಿ ದಾರ್ಢ್ಯಾಯ ಸ್ವೋಕ್ತಾರ್ಥೇ ಬ್ರಹ್ಮದೃಷ್ಟಾನ್ ಮಂತ್ರಾನ್ ಉದಾಹರತಿ - ಅತ್ರೈತೇ ಶ್ಲೋಕಾ ಭವಂತೀತಿ ।

ಉಪನಿಷತ್ತು ಸ್ವತಃ ಪ್ರಮಾಣವಾದ್ದರಿಂದ ತಾವು ಹೇಳಿದ ವಿಷಯಗಳು ಪ್ರಾಮಾಣಿಕವೆ. ಆದರೂ ದಾರ್ಢ್ಯಕ್ಕಾಗಿ ಪ್ರಮಾಣ ಶ್ಲೋಕಗಳನ್ನು ಹೇಳುತ್ತಿದೆ.

ಸಂವಾದಿನ ಇತಿ ಶೇಷಃ । ವೈಶ್ವಾನರೋ ಬಹಿಃಪ್ರಜ್ಞಃ । ತೈಜಸೋऽಂತಪ್ರಜ್ಞಃ । ಪ್ರಾಜ್ಞಃ ಪ್ರಜ್ಞಾನಘನ ಇತ್ಯುಕ್ತಾರ್ಥೇ ಮಂತ್ರಮಾಹ - ಬಹಿರಿತಿ ।

ವಿಶ್ವೋ = ವೈಶ್ವಾನರಃ । ಪದಾನಾಮರ್ಥಃ ಪೂರ್ವವದ್ ಧ್ಯೇಯಃ । ಸ್ಮೃತಃ ಇತಿ । ಮಂತ್ರದ್ರಷ್ಟ್ರಾ ಬ್ರಹ್ಮಣಾ ಸ್ಮೃತ ಇತ್ಯರ್ಥಃ ॥ 7 ॥

ಬಹಿಪ್ರಜ್ಞಃ ಇತ್ಯಾದಿ ಸಂವಾದಿರೂಪ ಶ್ಲೋಕಗಳಲ್ಲಿ ಬರುವ ಶಬ್ದಾರ್ಥಗಳನ್ನು ಹಿಂದೆ ಹೇಳಿದಂತೆಯೇ ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ವಿಶ್ವ ಎಂದರೆ ವೈಶ್ವಾನರನೆಂದರ್ಥ. ತ್ರಿಧಾಸ್ಮೃತಃ ಎಂದರೆ ಮೂರು ರೂಪದಿಂದ ಎಂದು ಬ್ರಹ್ಮದೇವರಿಂದ ತಿಳಿಯಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ ಎಂದರ್ಥ.

ದಕ್ಷಿಣಾಕ್ಷಿಮುಖೇ ವಿಶ್ವೋ ಮನಸ್ಯಂತಸ್ತು ತೈಜಸಃ ।
ಆಕಾಶೇ ಚ ಹೃದಿ ಪ್ರಾಜ್ಞಃ ತ್ರಿಧಾ ದೇಹೇ ವ್ಯವಸ್ಥಿತಃ ॥ 8 ॥

ಜಾಗರಿತಸ್ಥಾನಃ ಸ್ವಪ್ನಸ್ಥಾನಃ ಸುಷುಪ್ತಸ್ಥಾನಃ ಇತ್ಯುಕ್ತಾರ್ಥೇ ಮಂತ್ರಮಾಹ - ದಕ್ಷಿಣಾಕ್ಷೀತಿ । ಮುಖೇ ಅಗ್ರಭಾಗೇ । ಅಂತರಿತ್ಯಸ್ಯ ವಿವರಣಂ - ಮನಸೀತಿ । ಆಕಾಶೇ ಚ ಹೃದಿ ಹೃದಯಾಕಾಶೇ, ಹೃತ್ಕರ್ಣಿಕಾऽಗ್ರಸ್ಥಾಕಾಶ ಇತ್ಯರ್ಥಃ ॥ 8 ॥

ವೈಶ್ವಾನರನು ಬಲಗಣ್ಣಿನ ಅಗ್ರಭಾಗದಲ್ಲಿ , ತೈಜಸನಾದರೂ ಮನಸ್ಸಿನಲ್ಲಿಯೂ, ಪ್ರಾಜ್ಞನಾದರೂ ಹೃತ್ಕರ್ಣಿಕಾಗ್ರ ಭಾಗದ ಆಕಾಶದಲ್ಲಿಯೂ ಹೀಗೆ ಮೂರು ರೂಪದಿಂದ ದೇಹದಲ್ಲಿ ಭಗವಂತನು ವ್ಯವಸ್ಥಿತವಾಗಿರುವನು.

ವಿಶ್ವಾದಿ ಮೂರು ರೂಪಗಳು ಕ್ರಮವಾಗಿ ಬಲಗಣ್ಣು, ಕಂಠ, ಹೃದಯಾಗ್ರಾಕಾಶದಲ್ಲಿ ವ್ಯವಸ್ಥಿತನಾಗಿರುವನೆಂಬಲ್ಲಿ ಪ್ರಮಾಣ ಶ್ಲೋಕವನ್ನು ದಕ್ಷಿಣಾಕ್ಷಿ ಎಂಬ ಶ್ಲೋಕದಿಂದ ಹೇಳುವರು, ಮುಖೇ ಎಂದರೆ ಬಲಗಣ್ಣಿನ ಅಗ್ರಭಾಗದಲ್ಲಿ ಎಂದರ್ಥ. ಅಂತಃ = ಒಳಗೆ ಎಂದರೆ ಮನಸ್ಸಿನ ಒಳಗೆ ಎಂಬರ್ಥವನ್ನು ಮನಸಿ ಎಂಬ ಪದ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಆಕಾಶೇ ಚ ಹೃದಿ ಎಂದರೆ ಹೃದಯಾಕಾಶದಲ್ಲಿ ಎಂದರ್ಥ. ಅಂದರೆ ಹೃದಯ ಕರ್ಣಿಕೆಯ ತುದಿಯಲ್ಲಿರುವ ಆಕಾಶದಲ್ಲಿ ಎಂದಭಿಪ್ರಾಯ.

ವಿಶ್ವೋ ಹಿ ಸ್ಥೂಲಭುಜ್ ನಿತ್ಯಂ ತೈಜಸಃ ಪ್ರವಿವಿಕ್ತಭುಕ್ ।
ಆನಂದಭುಕ್ ತಥಾ ಪ್ರಾಜ್ಞಸ್ತ್ರಿಧಾ ಭೋಗಂ ನಿಬೋಧತ ॥ 9 ॥

ವೈಶ್ವಾನರನು ಸ್ಥೂಲವಾದ ಬಾಹ್ಯ ಶುಭ ಭೋಗಗಳನ್ನು ಭೋಗಿಸುವವನು. ತೈಜಸನಾದರೂ ಬಾಹ್ಯ ಪದಾರ್ಥ-ಗಳಿಂದ ಅತ್ಯಂತ ಭಿನ್ನವಾದ ಸ್ವಾಪ್ನ ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು ಭೋಗಿಸುವವನಾಗಿರುವನು. ಪ್ರಾಜ್ಞನಾದರೂ ಸ್ವರೂಪಾನಂದವನ್ನು ಭೋಗಿಸುತ್ತಾನೆ. ಹೀಗೆ ಮೂರು ವಿಧವಾದ ಭೋಗಗಳನ್ನು ಆಯಾ ರೂಪಗಳಿಂದ ಭೋಗಿಸುತ್ತಾನೆಂದು ತಿಳಿಯಿರಿ.

ಸ್ಥೂಲಭುಗಿತ್ಯಾದ್ಯುಕ್ತಾರ್ಥೇ ಮಂತ್ರಮಾಹ - ವಿಶ್ವೋ ಹೀತಿ । ನಿಬೋಧತೇತಿ ಮಂತ್ರದ್ರಷ್ಟ್ರಾ ಬ್ರಹ್ಮಣಾ ಸ್ವೋಪದೇಶ್ಯಾನ್ ಪ್ರತ್ಯುಚ್ಯತೇ । ಏವಂ ವಿಜಾನಥೇತ್ಯಪಿ ಧ್ಯೇಯಮ್ ॥ 9 ॥

ಸ್ಥೂಲಭುಕ್ ಇತ್ಯಾದಿ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಮಾಣಶ್ಲೋಕ ಹೇಳುತ್ತಿರುವರು. ನಿಬೋಧತ = ತಿಳಿಯಿರಿ ಎಂದು ಬ್ರಹ್ಮದೇವರು ತಮ್ಮ ಶಿಷ್ಯರಿಗೆ ಬೋಧಿಸುತ್ತಾರೆ. ಇದೇ ರೀತಿ ವಿಜಾನಥ ಎಂಬಲ್ಲಿಯೂ ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ಸ್ಥೂಲಂ ತರ್ಪಯತೇ ವಿಶ್ವಂ ಪ್ರವಿವಿಕ್ತಂ ಚ ತೈಜಸಮ್ ।
ಆನಂದಂ ಚ ತಥಾ ಪ್ರಾಜ್ಞಂ ತ್ರಿಧಾ ತೃಪ್ತಿಂ ವಿಜಾನಥ ॥ 10 ॥

ಉಕ್ತ ಏವಾರ್ಥೇ ಮಂತ್ರಾಂತರಂ ಪಠತಿ ಸ್ಥೂಲಮಿತಿ । ಸ್ಥೂಲಂ ಭೋಗ್ಯಂ ವಸ್ತು ಕರ್ತೃ । ವಿಶ್ವಂ ಕರ್ಮ । ಏವಮಗ್ರೇಽಪಿ । ನಿತ್ಯತೃಪ್ತಸ್ಯ ಸ್ಥೂಲಾದಿನಾ ತೃಪ್ತಿಃ ಕ್ರೀಡಾರೂಪಾ ಧ್ಯೇಯಾ । ಆನಂದ-ಮಾನಂದಃ ಲಿಂಗವ್ಯತ್ಯಯಾತ್ । ವಿಜಾನಥ = ವಿಜಾನೀಥ । ವಿಕರಣವ್ಯತ್ಯಯಾತ್ ॥ 10 ॥

ಸ್ಥೂಲವಾದ ಭೋಗ್ಯವಸ್ತು ಇಲ್ಲಿ ಕರ್ತೃ ಪದವಾಗಿದೆ. ವಿಶ್ವಂ ಎಂಬುದು ಕರ್ಮ ಪದವು. ಹೀಗೆಯೇ ಮುಂದೆಯೂ ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ನಿತ್ಯತೃಪ್ತನಾದ ಭಗವಂತನಿಗೆ ಸ್ಥೂಲಭೋಗ ವಸ್ತುಗಳಿಂದ ತೃಪ್ತಿಯಾಗುವುದೆಂದರೆ ಅದು ಕೇವಲ ಕ್ರೀಡಾರೂಪ-ವಾದದ್ದೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಆನಂದಂ ಎಂಬುದಕ್ಕೆ ಲಿಂಗವ್ಯತ್ಯಾಸದಿಂದ ಎಂದು ಪುಲ್ಲಿಂಗವನ್ನು ತಿಳಿಯಬೇಕು. ವಿಜಾನಥ ಎಂಬುದನ್ನು ವಿಕರಣ ಪ್ರತ್ಯಯ ವ್ಯತ್ಯಾಸದಿಂದ ವಿಜಾನೀಥ ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು.

ತ್ರಿಷು ಧಾಮಸು ಯದ್ ಭೋಜ್ಯಂ
ಭೋಕ್ತಾ ಯಶ್ಚ ಪ್ರಕೀರ್ತಿತಃ ।
ವೇದೈತದುಭಯಂ ಯಸ್ತು
ಸ ಭುಂಜಾನೋ ನ ಲಿಪ್ಯತೇ ॥ 11 ॥

ಬಲಗಣ್ಣು, ಮನಸ್ಸು, ಹೃದಯಾಕಾಶ ಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ಥೂಲಾದಿಭೋಗ್ಯ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ಯಾವ ವಿಶ್ವಾದಿ ರೂಪಗಳಿಂದ ಭೋಗಿಸುತ್ತಾನೆಂದು ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟಿತೋ ಈ ಭೋಕ್ತೃ-ಭೋಜ್ಯಗಳ ಲಕ್ಷಣವನ್ನು ಯಾರು ತಿಳಿಯುವನೋ ಅವನು ಜ್ಞಾನಿಯೆನಿಸುವನು. ಅವನು ವಿಷಯಾದಿ ಭೋಗಗಳನ್ನು ಅನುಭವಿಸಿದರೂ ಅವನಿಗೆ ಕರ್ಮ ಲೇಪವಾಗುವುದಿಲ್ಲ.

ವಿಶ್ವಾದಿರೂಪತ್ರಯಸ್ವರೂಪಂ ತತ್‌ಸ್ಥಾನೇಷು ತದ್ಭೋಜ್ಯಸ್ವರೂಪಂ ಜಾನತಃ ಫಲಮಾಹ - ತ್ರಿಷ್ವಿತಿ ।

ವಿಶ್ವಾದಿರೂಪತ್ರಯಗಳ ಸ್ವರೂಪ ಹಾಗೂ ಆಯಾಯ ಸ್ಥಾನಗಳು, ಅವುಗಳಿಂದ ಭೋಗ್ಯ ವಸ್ತುಗಳ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ತಿಳಿದವರಿಗೆ ಬರುವ ಫಲವನ್ನು ತ್ರಿಷು ಎಂಬುದರಿಂದ ತಿಳಿಸುತ್ತಾರೆ.

ತ್ರಿಷು ಧಾಮಸು = ಅಕ್ಷಿಮನೋಹೃದಯಾಕಾಶರೂಪೇಷು ಯದ್ಭೋಜ್ಯಂ ಸ್ಥೂಲಾದಿ, ಯಶ್ಚ ಭೋಕ್ತಾ ವಿಶ್ವಾದಿ-ತ್ರಿರೂಪಾತ್ಮಾ, ಏತದುಭಯಂ ಭೋಕ್ತಭೋಜ್ಯಲಕ್ಷಣಮುಭಯಂ ಯಸ್ತು = ಯೋಽಧಿಕಾರೀ, ವೇದ = ಜಾನಾತಿ ಸ ಜ್ಞಾನೀ ವಿಷಯಾನ್ ಭುಂಜಾನಃ ಅನುಭವನ್ನಪಿ ತತ್ಕೃತ-ಲೇಪನಂ ನ ಪ್ರಾಪ್ನೋತಿ । ತತ್ಕೃತೋಚ್ಚತ್ವಾದಿವಿಕಾರಂ ನ ಪ್ರಾಪ್ನೋತೀತ್ಯರ್ಥಃ ॥ 11 ॥

ತ್ರಿಷು ಧಾಮಸು = ಬಲಗಣ್ಣು, ಮನಸ್ಸು, ಹೃದಯಾಕಾಶ ಸ್ಥಾನಗಳಲ್ಲಿ ಎಂದರ್ಥ. ಯದ್ಭೋಜ್ಯಂ = ಸ್ಥೂಲಾದಿ = ಸ್ಥೂಲಾದಿ ಭೋಗ್ಯ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು, ಯಶ್ಚ ಭೋಕ್ತಾ = ಯಾವ ವಿಶ್ವಾದಿ ರೂಪಗಳಿಂದ ಭೋಗಿಸುತ್ತಾನೆಂದು ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟಿ-ದೆಯೋ ಎಂದರ್ಥ. ಈ ಭೋಕ್ತ ಭೋಜ್ಯಗಳ ಲಕ್ಷಣವನ್ನು ಎಂದು ಏತದುಭಯಂ ಎಂಬುದರ ಅರ್ಥ. ಹೀಗೆ ಯಾವ ಅಧಿ ಕಾರಿಯು ತಿಳಿಯುತ್ತಾನೋ ಅವನು ಜ್ಞಾನಿಯು, ಇವನು ವಿಷಯಾದಿಗಳನ್ನು ಅನುಭವಿಸಿದರೂ, ಆ ಭೋಗ ಪ್ರಯುಕ್ತ ಉಚ್ಚತ್ವ ನೀಚತ್ವಾದಿ ವಿಕಾರಗಳಿಗೆ ತುತ್ತಾಗುವುದಿಲ್ಲ.

ಪ್ರಭವಃ ಸರ್ವಭೂತಾನಾಂ ಸತಾಮಿತಿ ವಿನಿಶ್ಚಯಃ ।
ಸರ್ವಂ ಜನಯತಿ ಪ್ರಾಣಶ್ಚೇತೋಽಂಶೂನ್ ಪುರುಷಃ ಪೃಥಕ್ ॥ 12 ॥

ಏಷ ಯೋನಿಸ್ಸರ್ವಸ್ಯೇತ್ಯುಕ್ತಾರ್ಥೇ ಮಂತ್ರಮಾಹ - ಪ್ರಭವ ಇತಿ । ಪ್ರಭವತಿ ಉತ್ಪದ್ಯತೇ ಅನೇನ ಇತಿ ಪ್ರಭವಃ । ಸರ್ವಭಾವಾನಾಂ ಅಶೇಷವಸ್ತೂನಾಂ ಯಥಾಯೋಗಂ ಉತ್ಪತ್ತಿಹೇತುಶ್ಚತೂರೂಪ ಆತ್ಮೇತಿ ಯೋಜ್ಯಮ್ । ಇತಿ ಸತಾಂ ವಿನಿಶ್ಚಯ ಇತ್ಯುಕ್ತ್ಯಾ ಅಸತಾಮನ್ಯಥಾ ನಿಶ್ಚಯ ಇತಿ ಲಭ್ಯತೇ । ತದಗ್ರೇ ವಿವರಿಷ್ಯತೇ । ಸರ್ವಪ್ರಭವತ್ವಂ ವ್ಯನಕ್ತಿ - ಸರ್ವಂ ಜನಯತಿ ಪ್ರಾಣ ಇತಿ ॥

ಏಷ ಯೋನಿಃ ಸರ್ವಸ್ಯ ಎಂದು ಹೇಳಿದ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಮಂತ್ರವು ಸರ್ವಭಾವಾನಾಂ = ಚೇತನಾಚೇತನಾತ್ಮಕ ಪದಾರ್ಥಗಳಿಗೂ, ಈ ಚತೂರೂಪಿ ಪರಮಾತ್ಮನು ಯಥಾಯೋಗ್ಯವಾಗಿ ಸೃಷ್ಟಿಕಾರಣನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಎಂಬುದು ಸಜ್ಜನರ ನಿಶ್ಚಿತ ಮತವಾಗಿದೆ. ಇತಿ ಸತಾಂ ವಿನಿಶ್ಚಯ ಎಂದು ಹೇಳಿದ್ದರಿಂದ ಅಸಜ್ಜನರು ಇದಕ್ಕಿಂತ ಬೇರೆಯಾಗಿ ಹೇಳುತ್ತಾರೆಂದು ಸಿದ್ಧಿಸುತ್ತದೆ. ಅದು ಹೇಗೆಂದು ಮುಂದಿನ ಮಂತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ವಿವರಿಸಲಾಗುತ್ತದೆ. ಸರ್ವ ಪದಾರ್ಥಗಳಿಗೆ ಉತ್ಪಾದಕನೆಂಬ ಪ್ರಮೇಯವನ್ನು ಸರ್ವಂ ಜನಯತಿ ಪ್ರಾಣ ಎಂಬುದರಿಂದ ಹೇಳುವರು.

ಸರ್ವಸ್ಯ ಪ್ರಣೇತೃತ್ವಹೇತುನಾ ಪ್ರಾಣನಾಮಾ । ಸರ್ವಂ ಜನಯತೀತ್ಯುಕ್ತ್ಯಾ ನ ಪರಿಣಾಮಿ-ತ್ವಾದಿರೂಪಂ ಸರ್ವಪ್ರಭವತ್ವಮಿತ್ಯುಕ್ತಂ ಭವತಿ । ಪುರುಷಃ ಪೂರ್ಣಷಡ್ಗುಣತ್ವಾದಿನಾ ಪುರುಷನಾಮಾ ಪ್ರಾಗುಕ್ತಚತೂರೂಪಾತ್ಮಾಽಪಿ ಹರಿಃ ಚೇತೋಽಂಶೂನ್ ಜ್ಞಾನಾಖ್ಯರಶ್ಮಿಯುಕ್ತಾನ್, ಜೀವಾನಿತಿ, ಯಾವತ್ । ಪೃಥಗ್ ದೇವದಾನವಮಾನವಾದಿಭೇದೇನ ಜನಯತೀತ್ಯರ್ಥಃ ॥ 12 ॥

ಪುರುಷಃ ಸಂಪೂರ್ಣ ಷಡ್ಗುಣಗಳಿರುವುದರಿಂದ ಪುರುಷನೆಂದು ಭಗವಂತನಿಗೆ ಹೆಸರು. ಸರ್ವಶರೀರಸ್ಥಿತನಾದ ಚತೂರೂಪೀ ಶ್ರೀಹರಿಯನ್ನು ಪುರುಷಶಬ್ದದಿಂದ ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಬೇಕು. ಚೇತೋಂಶಾನ್ ಜ್ಞಾನರಶ್ಮಿಯುಕ್ತರಾದ ಜೀವನನ್ನು ಪೃಥಕ್ ಎಂದರೆ ದೇವ, ದಾನವ, ಮಾನವಾದಿ ಭೇದದಿಂದ ಸೃಷ್ಟಿಸುತ್ತಾನೆ ಎಂದರ್ಥ.

ವಿಭೂತಿಂ ಪ್ರಸವಂ ತ್ವನ್ಯೇ ಮನ್ಯಂತೇ ಸೃಷ್ಟಿಚಿಂತಕಾಃ ।
ಸ್ವಪ್ನಮಾಯಾಸರೂಪೇತಿ ಸೃಷ್ಟಿರನ್ಯೈರ್ವಿಕಲ್ಪಿತಾ ॥ 13 ॥

ಸತಾಮಿತಿ ವಿನಿಶ್ಚಯ ಇತ್ಯತ್ರ ಅಸತಾಂ ವೈಪರೀತ್ಯೇನ ನಿಶ್ಚಯ ಇತ್ಯರ್ಥಾತ್ ಪ್ರಾಪ್ತಮ್ । ತದುಭಯಂ ವ್ಯನಕ್ತಿ – ವಿಭೂತಿಮಿತ್ಯಾದಿನಾ ।

ಸತಾಮಿತಿ ವಿನಿಶ್ಚಯ ಎಂದಾಗ ಅಸಜ್ಜನರು ಇದಕ್ಕೆ ವಿಪರೀತವಾಗಿ ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ಎಂದು ಅರ್ಥಾತ್ ಪ್ರಾಪ್ತ-ವಾಯಿತು. ಆ ಎರಡನ್ನೂ ಹೇಳುತ್ತಾರೆ. ವಿಭೂತಿಂ ಎಂಬುದರಿಂದ,

ಸೃಷ್ಟಿಚಿಂತಕಾಃ ಸೃಷ್ಟಿವಿಷಯವಿಚಾರವಂತೋಽನ್ಯೇ ಬ್ರಹ್ಮಪರಿಣಾಮವಾದಿನೋಽಸಂತಃ ಪ್ರಸವಂ ಸೃಷ್ಟಿಂ ವಿಭೂತಿಂ ಜೀವಜಡಾತ್ಮನಾ ವಿವಿಧತಯಾ ಭವನಂ ಬ್ರಹ್ಮಣೋ ಮನ್ಯಂತೇ । ಸೃಷ್ಟಿಚಿಂತಕಾಃ ಇತ್ಯನೇನ ಯಥಾವದ್ ಬ್ರಹ್ಮಸ್ವರೂಪಾನಭಿಜ್ಞಾ ಇತಿ ಸೂಚಿತಮ್ ।

ಸೃಷ್ಟಿಚಿಂತಕಾಃ ಸೃಷ್ಟಿಸ್ವರೂಪ ವಿಚಾರವಂತರು ತಾವೆಂದು ಅಭಿಮಾನವುಳ್ಳ ಕೆಲವರು ಅಸಜ್ಜನರು, ಪ್ರಸವಂ= ಸೃಷ್ಟಿಯನ್ನು, ವಿಭೂತಿಂ = ಬ್ರಹ್ಮನೇ ಜೀವ-ಜಡಾತ್ಮಕವಾಗಿ ವಿವಿಧವಾಗಿ ಮನ್ಯಂತೇ ತಿಳಿಯುತ್ತಾರೆ.

ಸೃಷ್ಟಿಚಿಂತಕರು ಹೀಗೆ ತಿಳಿಯುವರು ಎಂದದ್ದರಿಂದ ಭಾಸ್ಕರ ಮತದವರು ಬ್ರಹ್ಮನ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಯಥಾವತ್ತಾಗಿ ತಿಳಿದಿರುವುದಿಲ್ಲವೆಂದು ಸೂಚಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಅನ್ಯೈರ್ಬ್ರಹ್ಮವಿವರ್ತಃ ಪ್ರಪಂಚ ಇತಿ ವಾದಿಭಿಃ ಸೃಷ್ಟಿರ್ವಿಕಲ್ಪಿತಾ ವಿವಿಧತಯಾ ಕಲ್ಪಿತಾ । ಕಥಮ್ ? ಸ್ವಪ್ನಮಾಯಾಸರೂಪೇತಿ । ಸ್ವಾಪ್ನಪದಾರ್ಥಃ ಸುಪ್ತಾತ್ಮವಿವರ್ತೋ ಯಥಾ ತತ್ಸರೂಪಾ ಬ್ರಹ್ಮವಿವರ್ತರೂಪಾ । ಮಾಯಾಸರೂಪಾ, ಮಾಯಾಪದೇನ ಮಾಯಾನಿರ್ಮಿತ ಗಂಧರ್ವನಗರಾದಿ-ಗ್ರಹಃ । ತತ್ಸರೂಪಾ ಮಿಥ್ಯಾಭೂತೇತ್ಯೇವಂ ವಿಕಲ್ಪಿತೇತ್ಯರ್ಥಃ ॥ 13 ॥

ಅನ್ಯೈಃ ಎಂದರೆ ಈ ಪ್ರಪಂಚವು ಬ್ರಹ್ಮನ ವಿವರ್ತರೂಪವೆನ್ನುವ ವಾದಿಗಳಿಂದ, ಸೃಷ್ಟಿಯು ವಿವಿಧವಾಗಿ ಕಲ್ಪಿತವಾಗಿದೆ ಎಂದರ್ಥ. ಹೇಗೆಂದರೆ, ಹೇಗೆ ಸ್ವಾಪ್ನ ಪದಾರ್ಥಗಳು ಸುಪ್ತನಾದ ಆತ್ಮನಲ್ಲಿ ವಿವರ್ತರೂಪವಾಗಿದೆಯೋ ಹಾಗೆ ಈ ಜಗತ್ತಿನ ಸೃಷ್ಟಿಯೂ ಸಹ ಬ್ರಹ್ಮನಲ್ಲಿ ವಿವರ್ತರೂಪದಿಂದಿದ್ದು ಮಾಯಾಸದೃಶವಾಗಿದೆ ಎನ್ನುವರು. ಮಾಯಾ ಸರೂಪಾವೆಂದರೆ ಐಂದ್ರ ಜಾಲಿಕನು ಸೃಷ್ಟಿಸುವ ಪದಾರ್ಥಗಳಂತೆ ಮಿಥ್ಯಾಭೂತವಾದದ್ದು ಎಂದು ಪರಸ್ಪರ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ಸ್ವಕಪೋಲ ಕಲ್ಪನೆ ಮಾಡುತ್ತಾರೆ. ಮಾಯಾ ಎಂದರೆ ಮಾಯಾ ನಿರ್ಮಿತ ಗಂಧರ್ವ ನಗರಾದಿಗಳನ್ನು ತೆಗೆದುಕೊಳ್ಳಲು ಅದರಂತೆ ಮಿಥ್ಯಾ-ಭೂತವೆಂಬುದು ಅವರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವು.

ಇಚ್ಛಾಮಾತ್ರಂ ಪ್ರಭೋಃ ಸೃಷ್ಟಿರಿತಿ ಸೃಷ್ಟೌ ವಿನಿಶ್ಚಿತಾಃ ।
ಕಾಲಾತ್ ಪ್ರಸೂತಿಂ ಭೂತಾನಾಂ ಮನ್ಯಂತೇ ಕಾಲಚಿಂತಕಾಃ ॥ 14 ॥

ಪರಿಣಾಮ-ವಿವರ್ತಯೋರಭಾವೇ ಕಥಂ ಸೃಷ್ಟಿರಿತ್ಯತಃ ಸತಾಂ ನಿಶ್ಚಯಪ್ರಕಾರಮಾಹ - ಇಚ್ಛೇತಿ ।

ಪರಿಣಾಮವಾಗಲಿ - ವಿವರ್ತವಾಗಲಿ ಒಪ್ಪದಿದ್ದರೆ ಸೃಷ್ಟಿಯಾಗುವ ಬಗೆಯಾದರೂ ಹೇಗೆಂಬ ಸಜ್ಜನರ ಪ್ರಶ್ನೆಗೆ ಸೃಷ್ಟಿಚಿಂತನೆಯನ್ನು ಇಚ್ಛಾಮಾತ್ರಮ್ ಎಂಬುದರಿಂದ ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸುತ್ತಾರೆ.

ಕೇವಲಮಿಚ್ಛಾ ಇಚ್ಛಾಮಾತ್ರಮ್ । ಅನಾಯಾಸೇನ ಅವಿಲಂಬೇನ - ಅವಿಕಾರಿತ್ವೇನ ಚ ಪ್ರಭೋಃ ಪೂರ್ಣಶಕ್ತೇಃ ಸೃಷ್ಟಿಃ ಪ್ರಭುಕರ್ತೃಕಾ ವಿಶ್ವವಿಷಯಿಣೀ ಸೃಷ್ಟಿರಿತಿ ಸೃಷ್ಟೌ ಸೃಷ್ಟಿವಿಷಯೇ, ವಿನಿಶ್ಚಿತಾ - ವಿನಿಶ್ಚಯವಂತೋ ಬ್ರಹ್ಮಾದಯಃ ಸಂತ ಇತ್ಯರ್ಥಃ । ಕರ್ತರಿ ಕ್ತಃ । ಪ್ರಕರ್ಷೇಣ ಭವತಿ = ಶಶ್ವದೇಕ-ಪ್ರಕಾರೇಣ ವರ್ತತ ಇತಿ, ಪ್ರಭವತಿ ಸಮರ್ಥೋ ವರ್ತತ ಇತಿ, ಪ್ರಕರ್ಷೇಣ ಭವತಿ ಅನುಭವತಿ ಅಖಿಲಮಿತಿ । ಪ್ರಭುಪದಸ್ಯ ವ್ಯುತ್ಪತ್ತಿತ್ರಯೇಣ ನಿರ್ವಿಕಾರತ್ವ-ಪೂರ್ಣಶಕ್ತಿತ್ವ-ಸರ್ವಜ್ಞತ್ವ-ರೂಪಾರ್ಥ-ತ್ರಯಪರತ್ವಾತ್ ಪ್ರಭುಪದೇನೈವ ಪರಿಣಾಮವಾದಸ್ಯ, ವಿವರ್ತವಾದಸ್ಯ ಮಾಯಾಸರೂಪತ್ವವಾದಸ್ಯ ಚ ನಿರಾಸೋ ಧ್ಯೇಯಃ ।

ಇಚ್ಛಾಮಾತ್ರಂ ಎಂದರೆ ಕೇವಲ ಇಚ್ಛೆ ಹೊರತು ಬೇರಾವುದೂ ಅಪ್ರಾಪ್ಯಪ್ರಕಾರವಿರುವುದಿಲ್ಲವೆಂದರ್ಥ ಹಾಗೂ ಅನಾಯಾಸವಾಗಿ ಸೃಷ್ಟಿಸುವುದು ಎಂದರ್ಥ. ಪ್ರಭು ಎಂಬ ಶಬ್ದವು ಪ್ರಕರ್ಷೇಣ ಭವತಿ ಎಂಬರ್ಥದಲ್ಲಿ ಶಶ್ವದೇಕ ಪ್ರಕಾರವಾಗಿರುವನೆಂದೂ, ಪ್ರಭವತಿ ಸಮರ್ಥೋಭವತಿ ಎಂಬ ವ್ಯುತ್ಪತ್ತಿ ಮಾಡಿದಾಗ ಸರ್ವ ಸಮರ್ಥನಾದವನೆಂದೂ, ಸರ್ವಂ ಭವತಿ ಅನುಭವವೆಂಬಂತೆ ಸರ್ವಜ್ಞನೆಂದೂ ತಿಳಿಸಿದ್ದಾರೆ. ಇದರಿಂದಾಗಿ ಪರಿಣಾಮವಾದವನ್ನೂ, ಪೂರ್ಣಶಕ್ತ-ನಾದ್ದರಿಂದ ವಿವರ್ತವಾದವನ್ನೂ, ಸರ್ವಜ್ಞನಾದ್ದರಿಂದ ಮಾಯಾ ಸರೂಪತ್ವವಾದವನ್ನೂ ನಿರಾಸ ಮಾಡಿದ್ದಾರೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಹೀಗೆ ಪ್ರಭುವಿನ ಸೃಷ್ಟಿಯು ಅನಾಯಾಸದಿಂದಲೂ ವಿಲಂಬವಿಲ್ಲದೆಯೂ ಯಾವುದೇ ವಿಕಾರವಿಲ್ಲದೆಯೂ ಭಗವಂತನಿಂದ ನಡೆಯುತ್ತದೆ ಎಂದು ಸಜ್ಜನರಾದ ಬ್ರಹ್ಮಾದಿಗಳ ಚಿಂತನೆಯಾಗಿರುತ್ತದೆ.

ಸತ್ಯಸೃಷ್ಟಾವಶಕ್ತಸ್ಯೈವ ಮಾಯಿಕಸರ್ಜನಾತ್, ಸರ್ವಜ್ಞಸೃಷ್ಟಸ್ಯ ಚ ಸ್ವಾಪ್ನಾರ್ಥಸರೂಪತ್ವಾ-ಯೋಗಾದಿತಿ । ಪುನಃ ಮತಾಂತರಾಣ್ಯಾಹ - ಕಾಲಾದಿತಿ । ಕಾಲಚಿಂತಕಾಃ ಕಾಲಮೇವ ಪರಂ ಮನ್ವಾನಾಃ ಭೂತಾನಾಂ ಪ್ರಸೂತಿಂ ಉತ್ಪತ್ತಿಂ ಕಾಲಾತ್ ಮನ್ಯಂತೇ । ಉಪಲಕ್ಷಣಮೇತತ್ । ವಿರಿಂಚ-ಚಿಂತಕಾಃ ವಿರಿಂಚಾತ್, ರುದ್ರಚಿಂತಕಾಃ ರುದ್ರಾತ್ ಪ್ರಸೂತಿಂ ಮನ್ಯಂತ ಇತ್ಯೇವಂ ಮತಾಂತರಾ-ಣ್ಯಪ್ಯತ್ರ ಧ್ಯೇಯಾನಿ, ತೇಷಾಂ ನಿರಾಸಃ ಪ್ರಭುಪದೇನೈವ ಜ್ಞೇಯಃ ।

ಹರೇರೇಕಸ್ಯೈವ ಪೂರ್ಣಶಕ್ತ್ಯಾದಿಮತ್ತ್ವೇನ ಅನ್ಯೇಷಾಂ ತದಭಾವಾದಿತಿ । ಅತ ಏವ ಇಚ್ಛಾ-ಮಾತ್ರಮಿತ್ಯರ್ಥಸ್ಯ ಮಧ್ಯೇ ನಿವೇಶಃ ॥ 14 ॥

ಸತ್ಯ ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿ ಮಾಡಲು ಅಸಮರ್ಥನು ಮಾತ್ರ ಮಾಯಾಸೃಷ್ಟಿ ಮಾಡುತ್ತಾನೆ. ಭಗವಂತನಾದರೂ ಪರಾಸ್ಯಶಕ್ತಿಃ ವಿವಿಧೈವ ಶ್ರೂಯತೇ ಇತ್ಯಾದಿ ಪ್ರಮಾಣಗಳು ಅಚಿಂತ್ಯಾದ್ಭುತ ಶಕ್ತಿವುಳ್ಳವನೆಂದು ಹೇಳಿದೆಯಾಗಿ ಅವನ ಸೃಷ್ಟಿ ಮಾಯಾ ಸೃಷ್ಟಿಯಲ್ಲ, ಸತ್ಯಸೃಷ್ಟಿಯೇ ಈ ಜಗತ್ತು.

ಮಾಯಾವಿಯು ತನ್ನ ಮಾಯಾ ಸೃಷ್ಟಿ ನೋಡಲಾರ. ಭಗವಂತನಾದರೂ ಸರ್ವಜ್ಞನಾದ್ದರಿಂದ ತಾನು ಸೃಷ್ಟಿಸಿದ್ದನ್ನು ನೋಡುತ್ತಿದ್ದಾನೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ಸ್ವಾಪ್ನಪದಾರ್ಥ ಸರೂಪವೆನ್ನಲಾಗದು. ಹಾಗೂ ಸ್ವಪ್ನ ಪದಾರ್ಥಗಳೂ ಸಹ ಸತ್ಯವಾದದ್ದರಿಂದ ಆತ್ಮನಲ್ಲಿ ವಿವರ್ತನಾದನೆಂದು ತಿಳಿಯಬಾರದು. ಕಾಲಾತ್ ಎಂಬುದರಿಂದ ಸೃಷ್ಟಿ ಬಗ್ಗೆ ಇರುವ ಬೇರೆ ಮತಗಳನ್ನೂ ತಿಳಿಸುತ್ತಿರುವರು. ಕಾಲವನ್ನೇ ಸರ್ವೋತ್ತಮವೆಂದು ತಿಳಿದಿರುವವರು ಕಾಲ ಚಿಂತಕರು. ಇವರು ಜೀವಾದಿಗಳ ಸೃಷ್ಟಿಯು ಕಾಲದಿಂದಲೇ ನಡೆಯುವಾಗ ಭಗವಂತನ ಅವಶ್ಯಕತೆ ಒಪ್ಪುವುದಿಲ್ಲ. ಕೆಲವರು ಬ್ರಹ್ಮನೇ ಸರ್ವೋತ್ತಮನಾದ್ದರಿಂದ ಅವನೇ ಈ ಜಗತ್ತಿನ ಸೃಷ್ಟಿಕರ್ತನೆಂದೂ ಮತ್ತೆ ಕೆಲವರು ರುದ್ರನಿಂದಲೇ ಈ ಜಗತ್ತಿನ ಸೃಷ್ಟಿಯೆಂದೂ ತಿಳಿಯುವರು. ಈ ಮತಾಂತರಗಳನ್ನು ಉಪನಿಷತ್ ಕಾಲಾತ್ ಎಂಬ ಪದದಿಂದಲೇ ಸೂಚಿಸಿದೆ. ಕಾಲವು ಜಡವಾದ್ದರಿಂದಲೂ ಬ್ರಹ್ಮಾದಿಗಳು ಚೇತನರಾದರೂ ಅಸ್ವತಂತ್ರರಾದ್ದರಿಂದಲೂ, ಭಗವಂತನು ಸ್ವತಂತ್ರನಾದ್ದರಿಂದಲೂ ಭಗವಂತನೇ ಸೃಷ್ಟಿಕರ್ತನೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕೆಂದು ಪ್ರಭು ಎಂಬ ಪದವೆ ಮತಾಂತರನಿರಾಸ ಪೂರ್ವಕ ಭಗವಂತನಿಗೆ ಜಗತ್‌ಸೃಷ್ಟಿಕರ್ತೃತ್ವವನ್ನು ಸ್ಥಾಪಿಸುತ್ತದೆ.

ಭೋಗಾರ್ಥಂ ಸೃಷ್ಟಿರಿತ್ಯನ್ಯೇ ಕ್ರೀಡಾರ್ಥಮಿತಿ ಚಾಪರೇ ।
ದೇವಸ್ಯೈಷಃ ಸ್ವಭಾವೋಽಯಂ ಆಪ್ತಕಾಮಸ್ಯ ಕಾ ಸ್ಪೃಹಾ ॥ 15 ॥

ತರ್ಹಿ ಪೂರ್ಣಸ್ಯ ಸೃಷ್ಟಿಃ ಕಿಮರ್ಥ್ಯೇತ್ಯತೋ ಲೋಕಾನುಗ್ರಹಾರ್ಥಂ ಸ್ವಭಾವ ಇತಿ ವಕ್ತುಂ ಮತಾಂತರಾಣ್ಯಾಹ - ಭೋಗಾರ್ಥಮಿತಿ ।

ಭಗವಂತನು ಪೂರ್ಣನಾದರೆ ಈ ಸೃಷ್ಟಿಯಿಂದ ಅವನಿಗೇನು ಪ್ರಯೋಜನ ? ಎಂಬ ಶಂಕೆಗೆ ಲೋಕಾನುಗ್ರಹ ಮಾಡುವುದು ಭಗವಂತನ ಸ್ವಭಾವವಾದ್ದರಿಂದ ಭಗವಂತನು ಪರಪ್ರಯೋಜನಕ್ಕಾಗಿ ಸೃಷ್ಟ್ಯಾದಿ ಕಾರ್ಯದಲ್ಲಿ ತೊಡಗುತ್ತಾನೆ ಎಂದುತ್ತರಿಸುತ್ತಾ ಇತರರ ಮತಗಳನ್ನು ವಿಮರ್ಶಿಸುತ್ತಾರೆ. ಭೋಗಾರ್ಥಂ ಎಂಬ ಶ್ಲೋಕದಿಂದ.

ಹರೇರತೃಪ್ತಸ್ಯೈವ ಭೋಗಾರ್ಥಂ ಸೃಷ್ಟಿಃ ಇತ್ಯನ್ಯೇ ಮನ್ಯಂತೇ । ಅಪರೇ ತು ಮಹಾರಾಜಸ್ಯ ಕಂದುಕಾದಾವಿವ ಕ್ರೀಡಾರ್ಥಂ ವಿಶ್ವಸೃಷ್ಟಿರಿತಿ ಮನ್ಯಂತ ಇತ್ಯರ್ಥಃ ।

ಪ್ರಲಯಕಾಲದಲ್ಲಿ ಏಕಾಂಗಿಯಾಗಿದ್ದು ಯಾವುದೇ ಭೋಗಾದಿಗಳನ್ನು ಪಡೆಯದೆ ಆಲಸ್ಯ ಹೊಂದಿರುವ ಭಗವಂತನು ಈಗ ತನ್ನ ಭೋಗಕ್ಕಾಗಿ ಈ ಜಗತ್ತನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿ ಮಾಡಿ ತೃಪ್ತಿಪಡುತ್ತಾನೆ ಎಂದು ಕೆಲವರು ತಿಳಿಯುವರು. ಮತ್ತೆ ಕೆಲವರು (ರಾಮಾನುಜರು) ರಾಜಾದಿಗಳು ಚೆಂಡಿನಿಂದ ಆಟವಾಡುವಂತೆ ಭಗವಂತನು ಕ್ರೀಡೆಗಾಗಿ ಈ ಜಗತ್ತನ್ನು ಸೃಷ್ಟಿಸುವನೆಂದು ತಿಳಿಯುವರು.

ಸ್ವಮತಮಾಹ ಶ್ರುತಿಃ - ದೇವಸ್ಯೇತಿ । ದೇವಸ್ಯಾಯಂ ಸೃಷ್ಟ್ಯಾದಿವಿಷಯಃ ಏಷಃ, ಇಚ್ಛಾ, ಇಚ್ಛಾ-

ಪೂರ್ವಕವ್ಯಾಪಾರ ಇತಿ ಯಾವತ್ । ಇಷು ಇಚ್ಛಾಯಾಂ ಘಞ್ । ಸ್ವಭಾವ ಏವ ನ ಪ್ರಯೋಜನಾಯ, ಕುತಃ ? ಆಪ್ತಕಾಮಸ್ಯ ಪೂರ್ಣಕಾಮಸ್ಯ ಹರೇಃ ಕಾ ಸ್ಪೃಹಾ ? ನ ಕೋಽಪೀತ್ಯರ್ಥಃ, ಇತಿಶಬ್ದಃ ರೂಪತ್ರಯನಿರೂಪಣಸಮಾಪ್ತೌ ॥ 15 ॥

ಹೀಗೆ ಪರಮತಾನುವಾದ ಮಾಡಿ ಶ್ರುತಿಯು ಸ್ವಮತವನ್ನು ದೇವಸ್ಯ ಇತ್ಯಾದಿಗಳಿಂದ ತಿಳಿಸುತ್ತದೆ. ಈ ಸೃಷ್ಟ್ಯಾದಿ ವಿಷಯವಾದ ಇಚ್ಛಾಪೂರ್ವಕ ವ್ಯಾಪಾರವು ಭಗವಂತನ ಸ್ವಭಾವ ಹೊರತು ಯಾವುದೇ ಪ್ರಯೋಜನಕ್ಕಾಗಿ ಅಲ್ಲ, ಏಕೆಂದರೆ ಪೂರ್ಣಕಾಮನಾದ ಶ್ರೀಹರಿಗೆ ಯಾವ ಪ್ರಯೋಜನದ ಆಸೆ ಇದ್ದೀತು ? ಯಾವುದೂ ಇಲ್ಲ, ಇತಿ ಶಬ್ದವು ವಿಶ್ವ, ತೈಜಸ ಪ್ರಾಜ್ಞರೂಪತ್ರಯಗಳ ನಿರೂಪಣೆಯ ಮುಕ್ತಾಯ ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ.

॥ ಇತಿ ಪ್ರಥಮಃ ಖಂಡಃ ॥

★ ★ ★

ಅಥ ದ್ವಿತೀಯಖಂಡಃ

ನಾಂತಃಪ್ರಜ್ಞಂ ನ ಬಹಿಃಪ್ರಜ್ಞಂ ನೋಭಯತಃ ಪ್ರಜ್ಞಂ ನ
ಪ್ರಜ್ಞಾನಘನಂ ನ ಪ್ರಜ್ಞಂ ನಾಪ್ರಜ್ಞಮದೃಷ್ಟಮವ್ಯವಹಾರ್ಯ-
ಮಲಕ್ಷಣಮಚಿಂತ್ಯಮವ್ಯಪದೇಶ್ಯಮೈಕಾತ್ಮ್ಯಪ್ರತ್ಯಯಸಾರಂ
ಪ್ರಪಂಚೋಪಶಮಂ ಶಿವಮದ್ವೈತಂ ಚತುರ್ಥಂ ಮನ್ಯಂತೇ ।
ಸ ಆತ್ಮಾ ಸ ವಿಜ್ಞೇಯಃ ॥ 1 ॥

ಚತುರ್ಥಪಾದಮಾತ್ಮನಃ ಆಹ - ನಾಂತಃಪ್ರಜ್ಞಮಿತಿ । ಅಂತಃಪ್ರಜ್ಞಾಪಯತೀತಿ ಅಂತಃಪ್ರಜ್ಞಃ ಸ್ವಾಪ್ನಾರ್ಥಪ್ರದರ್ಶಕಃ, ಸ ನೇತ್ಯರ್ಥಃ । ನ ಬಹಿಃಪ್ರಜ್ಞಃ । ಜಾಗ್ರದರ್ಥಪ್ರದರ್ಶಕೋ ನ ಭವತಿ । ನೋಭಯತಃಪ್ರಜ್ಞಮ್ । ಬಾಹ್ಯಂ ಶಬ್ದಾದಿಕಂ ಜಾನನ್ ಸ್ವಾಪ್ನಾರ್ಥಾಂಶ್ಚ ಯದಾ ಪಶ್ಯತಿ ಸಾಽಪಿ ಕಾಚಿದ್ದಶಾ ಉಭಯತ ಇತ್ಯನೇನ ಗೃಹ್ಯತೇ । ಉಭಯತಃ ಬಾಹ್ಯಾಭ್ಯಂತರರೂಪಾರ್ಥಾನ್ ಪ್ರಜ್ಞಾಪಯತೀತ್ಯುಭಯತಃಪ್ರಜ್ಞಃ ಸ ನೇತಿ ನೋಭಯತಃಪ್ರಜ್ಞಮ್ । ನ ಪ್ರಜ್ಞಾನಘನಮ್, ಪ್ರಾಗ್ವಿಪರೀತ-ಸಮಾಸಃ, ಘನಪ್ರಜ್ಞಾನಮಿತಿ । ಘನಂ ಅಜ್ಞಾನಾವೃತಂ ಸುಪ್ತಜೀವಸ್ವರೂಪಂ ತದಜ್ಞಾನಂ ವಾ ನ ಪ್ರಜ್ಞಾಪಯತಿ ಪ್ರಾಜ್ಞವದಿತಿ ನಘನಪ್ರಜ್ಞಾನಮ್ । ನಘನಪ್ರಜ್ಞಾನಮೇವ ನ ಪ್ರಜ್ಞಾನಘನಮ್ । ನ ಪ್ರಜ್ಞಂ, ಪ್ರಕರ್ಷೇಣ ಜ್ಞಾಪಯತಿ ಮಾನಸವಾಸನಾಮಯಂ ಧ್ಯೇಯಮ್ । ವಸ್ತ್ವಿತಿ ಪ್ರಜ್ಞಂ ತನ್ನ ಇತಿ ನಪ್ರಜ್ಞಮ್ । ವಿಶ್ವತೈಜಸಪ್ರಾಜ್ಞಾಖ್ಯರೂಪತ್ರಯವ್ಯಾಪಾರಾನ್ ಬಾಹ್ಯಾಭ್ಯಂತರಪದಾರ್ಥಸ್ವರೂಪ-ಜ್ಞಾಪನಸುಪ್ತಸ್ವರೂಪಜ್ಞಾಪನರೂಪಾನ್, ಕಿಂಚಿದ್ಬಾಹ್ಯಕಿಂಚಿತ್ಸ್ವಪ್ನೋಭಯಜ್ಞಾಪನರೂಪವ್ಯಾಪಾರಂ,

ಸಮಾಧಿಸ್ಥಸ್ಯ ನಿರಂತರಜ್ಞಾನಸಂತತ್ಯುತ್ಪಾದನರೂಪವ್ಯಾಪಾರಂ ಚಾಕುರ್ವದಿತ್ಯರ್ಥಃ । ನೋಭಯತಃಪ್ರಜ್ಞಂ ನ ಪ್ರಜ್ಞಮಿತ್ಯತ್ರ ಕಿಂರೂಪಕರ್ತೃಕಂ ವ್ಯಾಪಾರದ್ವಯಮಸ್ಯ ನೇತ್ಯುಚ್ಯತ ಇತಿ ವಿಚಾರಣೀಯಮ್ । ತರ್ಹಿ ಕಿಂ ನಿರ್ವ್ಯಾಪಾರಮೇವ ಚತುರ್ಥಂ ರೂಪಮ್ ? ನೇತ್ಯಾಹ - ನಾಪ್ರಜ್ಞಮಿತಿ । ಅಪ್ರಜ್ಞಾಪಕಂ ನೇತಿ ನಾಪ್ರಜ್ಞಂ, ಪ್ರಜ್ಞಾಪಕಮೇವ । ಮುಕ್ತಾನಾಂ ಸ್ವಸ್ವಯೋಗ್ಯಸರ್ವಜ್ಞಾನಪ್ರದಾನರೂಪವ್ಯಾಪಾರಕರ್ತೇತ್ಯರ್ಥಃ । ಅದೃಷ್ಟಂ, ವಿಶ್ವಾದಿರೂಪತ್ರಯಂ ಬಾಹ್ಯಾಭ್ಯಂತರಪದಾರ್ಥಜ್ಞಾಪನತದ್‌ವ್ಯವಹಾರರೂಪಕಾರ್ಯಲಿಂಗೇನಾನುಮೇಯಂ, ನ ತಥಾ ಚತುರ್ಥಂ ರೂಪಂ ದೃಶ್ಯಮಿತ್ಯದೃಷ್ಟಮಿತಿ ವಾ, ಅಮುಕ್ತದೃಷ್ಟ್ಯಗೋಚರತ್ವಾದ್ವಾ ಅದೃಷ್ಟಮಿತ್ಯರ್ಥಃ । ಅವ್ಯವಹಾರ್ಯಮಗ್ರಾಹ್ಯಮಿತಿ । ಮುಕ್ತಿಂ ವಿನಾ ತದ್ರೂಪವಿಷಯಕಗ್ರಹಣವ್ಯವಹಾರಯೋರಭಾವಾದವ್ಯವಹಾರ್ಯಮಗ್ರಾಹ್ಯಮಿತ್ಯುಚ್ಯತೇ । ಅಲಕ್ಷಣಂ ಲಕ್ಷಣಮನುಮಾಪಕಂ, ಜಾಗ್ರದಾದಿಪ್ರವೃತ್ತಿರೂಪಾನುಮಾಪಕರಾಹಿತ್ಯಾದಲಕ್ಷಣಮ್ । ಅತ ಏವಾಚಿಂತ್ಯಮ್ । ಅಚಿಂತ್ಯಶಕ್ತಿತ್ವಾದೇವಾವ್ಯಪದೇಶ್ಯಂ ವ್ಯಪದೇಷ್ಟುಮಶಕ್ಯಮ್ । ಐಕಾತ್ಮ್ಯಪ್ರತ್ಯಯಸಾರಂ, ಏಕಃ ಪ್ರಧಾನಃ । ಆತ್ಮಾ ಪೂರ್ಣಃ । ಏಕಶ್ಚಾಸಾವಾತ್ಮಾ ಚ (ಪೂರ್ಣಶ್ಚ) ಏಕಾತ್ಮಾ । ಏಕಾತ್ಮೈವೈಕಾತ್ಮ್ಯಂ, ಸ್ವಾರ್ಥೇ ಷ್ಯಞ್‌ಪ್ರತ್ಯಯಃ । ಪ್ರತ್ಯಯೋ ಜ್ಞಾನರೂಪಃ, ಸಾರ ಆನಂದರೂಪ ಇತ್ಯೈಕಾತ್ಮ್ಯಪ್ರತ್ಯಯಸಾರಮ್ । ಪ್ರಪಂಚೋಪಶಮಂ, ಪಚಿ ವಿಸ್ತಾರೇ, ಪ್ರಪಂಚೋ ವಿಸ್ಮೃತಃ ವ್ಯಾಪ್ತ ಇತಿ ಯಾವತ್ । ಉಪಶಮಃ ಉಪಶಬ್ದೋಽತ್ರೋತ್ಕೃಷ್ಟವಾಚೀ । ಶಮಃ ಸುಖಮ್ । ಉತ್ಕೃಷ್ಟಾನಂದರೂಪಮ್ । ಪ್ರಪಂಚಶ್ಚಾಸಾವುಪಶಮಶ್ಚ ಪ್ರಪಂಚೋಪಶಮಃ ತಮ್ । ಸಾರಮಿತ್ಯುಕ್ತ್ವಾ ಪ್ರತೀತಜೀವಸಾಮ್ಯನಿರಾಸಾಯೋಪಶಮಮಿತ್ಯುಕ್ತಿಃ । ಯದ್ವಾ ದೇಹಸಂಬಂಧಾದ್ಯನಿಷ್ಟಪ್ರಪಂಚಂ ಉಪಶಮಯತಿ ನಿವರ್ತಯತೀತಿ ಪ್ರಪಂಚೋಪಶಮಮಿತಿ । ನಿರ್ದುಃಖಸುಖರೂಪತ್ವಾಚ್ಛಿವಮ್ । ಅದ್ವೈತಂ, ದ್ವೀತಿ ಭಾವಪ್ರಧಾನಂ, ದ್ವಿತ್ವೇನ ವಸ್ತುತತ್ತ್ವಾಪೇಕ್ಷಯಾನ್ಯಾತ್ಮಕತ್ವಾದಿರೂಪದ್ವಿತೀಯೇನ ಪ್ರಕಾರೇಣ ಇತಮ್, ಇಣ್‌ಗತೌ, ಜ್ಞಾತಂ ವಸ್ತು ದ್ವೀತಮ್ । ದ್ವೀತಸ್ಯೇದಂ ದ್ವೈತಂ ಮಿಥ್ಯಾಜ್ಞಾನಮ್, ನ ವಿದ್ಯತೇ ದ್ವೈತಂ ಮಿಥ್ಯಾಜ್ಞಾನಂ ಯಸ್ಮಾತ್ ತದದ್ವೈತಂ, ಅಹಂಮಮತಾದಿಮಿಥ್ಯಾಧ್ಯವಸಾಯನಿವರ್ತಕಮ್ । ಏತಾದೃಶಮಾತ್ಮನಃ ಚತುರ್ಥಪಾದಂ ಮನ್ಯಂತೇ ಬ್ರಹ್ಮಾದಯ ಇತ್ಯರ್ಥಃ । ಏತಸ್ಯ ಸ್ಥಾನಂ ತು 'ವಿಷ್ಣುಸ್ತುರೀಯರೂಪೇಣ ದ್ವಾದಶಾಂತೇ ವ್ಯವಸ್ಥಿತಃ' ಇತಿ ಭಾಷ್ಯದಿಶಾ ಧ್ಯೇಯಮ್ । ಸೋಽಯಮಾತ್ಮಾ ಚತುಷ್ಪಾದಿತಿ ಪ್ರತಿಜ್ಞಾತಂ ವಿಶ್ವತೈಜಸಪ್ರಾಜ್ಞತುರೀಯಾಖ್ಯರೂಪಚತುಷ್ಟಯಂ ಸಪರಿಕರಂ ನಿರೂಪ್ಯ ರೂಪತ್ರಯವಿಷಯೇ ಮಂತ್ರಾನುದಾಹೃತ್ಯ, ಚತುರ್ಥವಿಷಯೇ ಮಂತ್ರಾನುದಾಹರಿಷ್ಯನ್ನಿದಾನೀಂ ಚತೂರೂಪ ಆತ್ಮಾಽವಶ್ಯಂ ಜ್ಞಾತವ್ಯ ಇತಿ ವದನ್ನುಪಸಂಹರತಿ - ಸ ಆತ್ಮೇತಿ । ಯ ಇತಿ ಶೇಷಃ । ಸ ಚತೂರೂಪೋ ಯ ಆತ್ಮಾ ಸ ವಿಜ್ಞೇಯಃ ವಿವಿಧತಯಾ ವಿಶೇಷೇಣ ಮುಮುಕ್ಷುಭಿರ್ಜ್ಞೇಯ ಇತಿ ॥ 1 ॥

ಮೊದಲನೆಯ ಖಂಡದಲ್ಲಿ ಜಾಗ್ರದವಸ್ಥಾ ನಿಯಾಮಕ ವಿಶ್ವಸ್ವಪ್ನಾವಸ್ಥಾ ನಿಯಾಮಕ ತೈಜಸ ಸುಷುಪ್ತಿ ಅವಸ್ಥಾ-ನಿಯಾಮಕ ಪ್ರಾಜ್ಞ ರೂಪಗಳನ್ನು ವಿವರಿಸಿ, ಶೃತಿಯು ಈ ದ್ವಿತೀಯ ಖಂಡದಲ್ಲಿ ಮುಕ್ತಿ ದೆಶೆಯಲ್ಲಿ ನಿಯಾಮಕನಾದ ಪರಮಾತ್ಮನ ತುರೀಯ ರೂಪವನ್ನು ಉಪದೇಶಿಸುತ್ತದೆ.

ಕಣ್ಣು, ಕಂಠ ಮತ್ತು ಹೃತ್ಕರ್ಣಿಕಾಗ್ರ ಸ್ಥಾನಗಳು ವಿಶ್ವ-ತೈಜಸ-ಪ್ರಾಜ್ಞರಿಗೆ ಸ್ಥಾನಗಳಾಗಿದ್ದಂತೆ ನಾಸಿಕಾ ಮೂಲದಿಂದ ಹನ್ನೆರಡು ಅಂಗುಲಗಳ ಮೇಲೆ ಮಸ್ತಕದ ಮಧ್ಯದ ಸ್ಥಾನವು ಪರಮಾತ್ಮನ ತುರೀಯ ರೂಪದ ಸ್ಥಾನವು. ಈ ತುರೀಯ ರೂಪವು ತೈಜಸನಂತೆ ಅಂತರ, ವಾಸನಾಮಯ, ಸ್ವಾಪ್ನ ಪದಾರ್ಥಗಳ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಡುವುದಿಲ್ಲ, ವಿಶ್ವದ ಹಾಗೆ ಬಾಹ್ಯ ಪದಾರ್ಥಗಳ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಡುವುದಿಲ್ಲ, ಈ ಎರಡನ್ನೂ ತಿಳಿಸಿಕೊಡುವ ಇನ್ನೊಂದು ಅವಸ್ಥೆಯಿದೆ. ಅಂತಹ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಅಂದರೆ ಉಭಯತಃ ಪ್ರಜ್ಞೆಯನ್ನು ವಿಶ್ವ ತೈಜಸರು ಇಬ್ಬರೂ ಸೇರಿ ಮಾಡಿಕೊಡುವರು. ತುರೀಯನು ಜೀವನಿಗೆ ಸುಷುಪ್ತಿ ದೆಶೆಯಲ್ಲಿ ಜೀವನ ಸ್ವರೂಪ, ಅಜ್ಞಾನ, ಕಾಲ, ಮತ್ತು ಸುಷುಪ್ತಿ ಸುಖಗಳ ಅರಿವನ್ನು ಪ್ರಾಜ್ಞನಂತೆ ಸಮಾಧ್ಯವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿರುವ ಜೀವನಿಗೆ ನಿರಂತರ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಮಾಡಿಕೊಡುವುದಿಲ್ಲ.

ಹಾಗಾದರೆ ತುರೀಯನಿಗೆ ಯಾವ ವ್ಯಾಪಾರ ಇಲ್ಲವೇ ? ಹಾಗೇನಿಲ್ಲ, ನಾಪ್ರಜ್ಞಂ ಚರಮ-ದೇಹವನ್ನು ತೊರೆದು ಮುಕ್ತಿಯನ್ನು ಸೇರಿದ ಜೀವರಿಗೆ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಕೊಡದೆ ಇರುವುದಿಲ್ಲ, ಮುಕ್ತರಿಗೆ ಅವರವರ ಯೋಗ್ಯತಾನುಸಾರ ಸರ್ವಜ್ಞಾನವನ್ನು ತುರೀಯನು ನೀಡಿಯೇ ತೀರುತ್ತಾನೆ. ವಿಶ್ವಾದಿ ಮೂರು ರೂಪಗಳು ಒಳ ಹೊರಗಿನ ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು ತಿಳಿಸುವ ವ್ಯವಹಾರ ಮೂಲಕವಾಗಿ ಅನುಮೇಯವಾಗಿದೆ. ಹಾಗೆ ಈ ತುರೀಯನು ಅನುಮೇಯನಲ್ಲ, ಅಥವಾ ಆಯುಕ್ತರ ಜ್ಞಾನಕ್ಕೆ ಗೋಚರನಲ್ಲ, ಮುಕ್ತಿಯಿಲ್ಲದೇ ವ್ಯವಹರಿಸಲು ಬಾರದವನು ಅನುಮಾಪಕ ಲಕ್ಷಣಗಳಿಲ್ಲದವನು. ಅನುಮಾಪಕ ಲಕ್ಷಣಗಳಿಲ್ಲದಿರುವ ಕಾರಣದಿಂದಲೇ ಚಿಂತನೆಗೆ ನಿಲುಕದವನು. ನಿರ್ದಿಷ್ಟವಾಗಿ ಹೇಳಲು ಬಾರದವನು ಏಕ ಅಂದರೆ ಸರ್ವೋತ್ತಮವಾದ ಆತ್ಮ ಗುಣ ಪೂರ್ಣವಾದ ರೂಪವಿರುವುದರಿಂದ ಐಕಾತ್ಮ್ಯನು. ಪ್ರತ್ಯಯ ಜ್ಞಾನರೂಪನು ಸಾರ ಆನಂದರೂಪನು. ಈ ಎಲ್ಲ ಗುಣಗಳಿರುವ ಕಾರಣ ಐಕಾತ್ಮ್ಯ ಪ್ರತ್ಯಯ ಸಾರನು. ವ್ಯಾಪ್ತನಾದ್ದರಿಂದ ಪ್ರಪಂಚನೂ, ಉತ್ತಮಾನಂದ ಸ್ವರೂಪನಾದ್ದರಿಂದ ಉಪಶಯನೂ ಆಗಿರುವನು. ಹೀಗೆ ತುರೀಯನು ಪ್ರಪಂಚೋಪಶಮ - ನೆನಸಿರುವನು. ಅಥವಾ ಪ್ರಪಂಚ ಎಂದರೆ ದೇಹಸಂಬಂಧ, ಈ ದೇಹ ಸಂಬಂಧವನ್ನು ಕಳೆಯುವುದರಿಂದಲೂ ಇವನು ಪ್ರಪಂಚೋಪಶಯನು.

ಸಾರ ಆನಂದರೂಪನೆಂದರೆ ಜೀವನು ಆಗುವನು. ಭಗವಂತನು ಹಾಗಲ್ಲ ಎನ್ನುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಉಪ-ಉತ್ಕೃಷ್ಟ - ಆನಂದವುಳ್ಳವ ಅಂದರೆ ಉತ್ತಮಾನಂದಸ್ವರೂಪನು ಎನ್ನುತ್ತದೆ, ಶ್ರುತಿ,ಜೀವನು ಆನಂದರೂಪನು. ಭಗವಂತ ಉತ್ತಮಾನಂದ ಸ್ವರೂಪ. ಕಾರಣ ಜೀವಾಭೇದ ಇಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಪಾದಿತವಲ್ಲವೆಂದು ಭಾವ. ನಿರ್ದುಃಖ ಸುಖ ರೂಪನಾದ್ದರಿಂದ ಶಿವನು ದ್ವೈತ ಎಂದರೆ ಅಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನ, ವಸ್ತುವಿನ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಬಿಟ್ಟು ಬೇರೆಯಾಗಿ ತಿಳಿಯುವುದು. ಅಂತಹ ನಾನು ನನ್ನದು ಎನ್ನುವ ವಿದ್ಯಾಜ್ಞಾನವನ್ನು ಕಳೆಯುವವನು. ಇಂಥ ತುರೀಯ ರೂಪವು ಶ್ರೀ ಹರಿಯ ನಾಲ್ಕನೇ ರೂಪವೆಂದು ಬ್ರಹ್ಮಾದಿ ಜ್ಞಾನಿಗಳು ತಿಳಿಯುತ್ತಾರೆ. ಇಂತಹ ಚತೂರೂಪನಾದ ಆತ್ಮವನ್ನು ಮುಮುಕ್ಷುಗಳು ವಿಶೇಷವಾಗಿ ತಿಳಿಯ-ಲೇಬೇಕು.

ವಿವರಣೆ : ಪ್ರಪಂಚೋಪಶಯ ಎನ್ನುವಲ್ಲಿ ಪಚಿ ವಿಸ್ತಾರೆ ಎನ್ನುವ ಕ್ರಿಯಾ ಪದವು ವಿಸ್ತಾರ ಎನ್ನುವ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿದೆ. ಪ್ರಪಂಚ-ಪ್ರಕೃಷ್ಟವಾದ, ವಿಸ್ತಾರ, ಅಂದರೆ ವ್ಯಾಪ್ತನು ಎಂದು ಭಾವ. ಅದ್ವೈತಂ- ದ್ವಿತ್ವೇನ ಇತಂ ದ್ವೈತಂ, ವಸ್ತುವಿನ

ನಿಜಸ್ವರೂಪಕ್ಕಿಂತಲೂ ಭಿನ್ನವಾದ ಎರಡನೆ ರೀತಿಯಾಗಿ ತಿಳಿಯಲ್ಪಟ್ಟ ವಸ್ತು ದ್ವೀತ, ಇಣ್‌ಗತೌ ಧಾತುವಿನಿಂದ ಇತ ಶಬ್ದ ನಿಷ್ಪನ್ನವಾಗಿದೆ. ದ್ವೀತವೇ ದ್ವೈತ ಎನಿಸಿದೆ. ಇಂತಹ ದ್ವೈತವು (ಮಿಥ್ಯಾ ಜ್ಞಾನವು) ಯಾವನಿಂದ ನಿವೃತ್ತಿಯಾಗುವುದೋ ಅವನು ಅದ್ವೈತ ॥ 1 ॥

ಮಂತ್ರ ನಿರೂಪಿಸುವ ತುರೀಯನ ಮಹಿಮೆ

ಚತುರ್ಥರೂಪಸ್ಯೋಕ್ತಂ ಮಾಹಾತ್ಮ್ಯಂ ಸಂವಾದಯಿತುಮಾಹ - ಅತ್ರೈತ ಇತಿ ।

ಅತ್ರೈತೇ ಶ್ಲೋಕಾ ಭವಂತಿ ।

ನಿವೃತ್ತೇಃ ಸರ್ವದುಃಖಾನಾಮೀಶಾನಃ ಪ್ರಭುರವ್ಯಯಃ ।

ಅದ್ವೈತಃ ಸರ್ವಭಾವಾನಾಂ ದೇವಸ್ತುರ್ಯೋ ವಿಭುಃ ಸ್ಮೃತಃ ॥ 2 ॥

ತುರೀಯಸ್ಯೋಕ್ತಾರ್ಥ ಏತೇ ವಕ್ಷ್ಯಮಾಣಾ ಬ್ರಹ್ಮದೃಷ್ಟಾಃ ಶ್ಲೋಕಾಃ ಸಂವಾದಿನೋ ಭವಂತೀ-ತ್ಯರ್ಥಃ । ಪ್ರಪಂಚೋಪಶಮಮಿತ್ಯಾದಿನೋಕ್ತೇಂ ಸರ್ವಾನಿಷ್ಟನಿವರ್ತಕತ್ವಾದಿರೂಪೇಽರ್ಥೇ ಶ್ಲೋಕ-ಮಾಹ- ನಿವೃತ್ತೇರಿತಿ । ಸರ್ವದುಃಖಾನಾಂ ನಿವೃತ್ತೇಃ ಕಾರಣಮಿತಿ ಶೇಷಃ । ಈಶಾನಃ ಈಶಾನ್ ಮುಕ್ತಾನನತಿ ಪ್ರೇರಯತೀತೀಶಾನಃ । ಪ್ರಭುಃ ಸ್ವಾಮೀ । ಅವ್ಯಯಃ ಶಶ್ವದೇಕಪ್ರಕಾರಃ । ಅದ್ವೈತಃ ಮಿಥ್ಯಾಜ್ಞಾನನಿವರ್ತಕಃ । ಸರ್ವಭಾವಾನಾಂ ಸರ್ವಜೀವಾನಾಮ್ । ವಿಷ್ಣೋಃ ಭವಂತಿ ಜಾಯಂತ ಇತಿ ವಾ । ಭುಕ್ ಶುದ್ಧಿಚಿಂತಯೋಃ - ಇತಿ ಕವಿಕಲ್ಪದ್ರುಮೋಕ್ತ್ಯಾ ಚಿಂತಾರ್ಥಸ್ಯ ವಾ ಭವತೇರ್ಣ-ಪ್ರತ್ಯಯೇ ಭಾವ ಇತಿ ಸಿದ್ಧ್ಯಾ ಭಾವಾಶ್ಚೇತನಾ ಇತಿ ಲಾಭಾತ್, ತೇಷಾಂ ಜೀವಾನಾಂ ದೇವಃ ಪ್ರಾಪ್ಯಃ । ಗತ್ಯರ್ಥಾದ್ದೀವ್ಯತೇಃ ಕರ್ಮಣಿ ಘಞ್‌ಪ್ರತ್ಯಯಃ । ತುರ್ಯಸ್ತುರೀಯಶ್ಚತುರ್ಥಃ । ಚತುರ-ಶ್ಛಯತಾವಾದ್ಯಕ್ಷರಲೋಪಶ್ಚ ಇತಿ ಚತುಶ್ಯಬ್ದಸ್ಯಾದ್ಯಾಕ್ಷರಲೋಪೇ ಯತ್ಪ್ರತ್ಯಯೇ ತುರ್ಯ ಇತಿ ಸಿದ್ಧೇಃ । ವಿಭುಃ ಸಮರ್ಥಃ । ಸ್ಮೃತಃ ಮಂತ್ರದ್ರಷ್ಟ್ರಾ ಬ್ರಹ್ಮಣೇತಿ ಯೋಜ್ಯಮ್ ॥ 2 ॥

ಭಗವಂತನ ನಾಲ್ಕು ರೂಪಗಳಲ್ಲಿ ಕಡೆಯದ್ದು ತುರೀಯ ರೂಪ. ಈ ರೂಪವೂ ಹಿಂದಿನಂತೆ ಸರ್ವದುಃಖಗಳನ್ನು ಪರಿಹರಿಸಲು ಸಮರ್ಥವಾಗಿದೆ. ಮುಕ್ತಾಮುಕ್ತ ಸರ್ವರಿಗೂ ನಿಯಾಮಕನಾಗಿರುವ, ಪ್ರಭು(ಸ್ವಾಮಿ)ವಾಗಿ ಅವ್ಯಯ (ನಾಶರಹಿತ)ವಾಗಿ ಯಾವ ವಿಕಾರಗಳಿಗೂ ಒಳಗಾಗದೇ ಒಂದೇ ರೀತಿಯಲ್ಲಿರುವವನು. ಅನ್ಯಥಾಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹೋಗಲಾಡಿಸಿ ಸಮೀಚೀನ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಕೊಡುವವನಾಗಿದ್ದಾನೆ.

ಭಗವಂತನ ಚತುರ್ಥರೂಪವಾದ ತುರೀಯ ರೂಪದ ಮಹಾತ್ಮ್ಯೆಯನ್ನು ಇಲ್ಲಿ ತಿಳಿಸುವರು. ತುರೀಯವೆಂಬ ಭಗವಂತನ ರೂಪ ತಿಳಿಸಿರುವಂತೆ ಬ್ರಹ್ಮದೇವರು ಕಂಡುಕೊಂಡಂತೆ ಸಂವಾದಿಗಳಾಗಿವೆ. ಈ ರೂಪವೂ ಇತರ ರೂಪಗಳಂತೆ ಸರ್ವ ದುಃಖಗಳನ್ನು ಕಳೆಯುವುದಾಗಿ ತಿಳಿಸಿರುವುದಾಗಿದೆ. ಈಶಾನಃ - ಮುಕ್ತರಾದವರಿಗೂ ಚೇಷ್ಟಪ್ರದವಾಗಿ ನಿಯಾಮಕ. ಪ್ರಭುಃ - ಸರ್ವಸ್ವಾಮಿ, ಅವ್ಯಯಃ - ಯಾವ ನಾಶವೂ ಇಲ್ಲದೇ ಶಶ್ವದೇಕಪ್ರಕಾರನಾದವನು. ಅದ್ವೈತಃ - ಮಿಥ್ಯಾಜ್ಞಾನವನ್ನು (ಅಯಥಾರ್ಥಜ್ಞಾನ) ಕಳೆಯುವವನು. ಭಾವ - ಸರ್ವಜೀವರಿಗೂ ಜೀವನಪ್ರದನು. ಮುಕ್ತಾತ್ಮರಿಗೂ

ಅನಃ - ಚೇಷ್ಟಾಪ್ರದನಾದ್ದರಿಂದ ತುರೀಯನು ಪ್ರಭು ಈಶಾನನೆಂದು ಕರೆಸಿಕೊಳ್ಳುವನು. ಭಗವಂತನ ನಾಲ್ಕು ರೂಪಗಳೂ ಏಕರೀತಿಯಲ್ಲಿ ಸರ್ವದುಃಖನಾಶಕವಾಗಿ ಸಮೀಚೀನ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಕೊಡುವುದಾಗಿವೆ.

ನಾಂತಃಪ್ರಜ್ಞಂ ನ ಬಹಿಃಪ್ರಜ್ಞಮಿತಿ ಯತ್ತುರೀಯಸ್ಯ ವಿಶ್ವಾದಿರೂಪತ್ರಯವೈಧರ್ಮ್ಯಮುಕ್ತಂ ತತ್ರ ಮಂತ್ರಮಾಹ - ಕಾರ್ಯೇತಿ ।

ಕಾರ್ಯಕಾರಣಬದ್ಧೌ ತಾವಿಷ್ಯೇತೇ ವಿಶ್ವತೈಜಸೌ ।
ಪ್ರಾಜ್ಞಃ ಕಾರಣಬದ್ಧಸ್ತು ದ್ವೌ ತು ತುರ್ಯೇ ನ ಸಿದ್ಧ್ಯತಃ ॥ 3 ॥

ಅಜ್ಞಾನಕಾರ್ಯಭೂತೋಽಹಂಮಮತಾದಿಭ್ರಮಃ, ತದ್ರೂಪಜಾಗ್ರದ್ಬದ್ಧಃ ತತ್ಕಾರಣಾವಿದ್ಯಾ-ಬದ್ಧಃ, ಜೀವನಿಷ್ಠತಾದೃಶಭ್ರಮರೂಪಜಾಗ್ರತ್ಕಾರಣಬಂಧಸ್ವಾಮೀ ವಿಶ್ವ ಇತ್ಯರ್ಥಃ । ತೈಜಸಸ್ತು ಅವಿದ್ಯಾಕಾರ್ಯಭೂತೋಕ್ತರೂಪಸ್ವಾಪ್ನಪದಾರ್ಥಭ್ರಮೇಣ ತತ್ಕಾರಣಾಜ್ಞಾನೇನ ಚ ಬದ್ಧಃ, ಜೀವ-ನಿಷ್ಠತಾದೃಶಬಂಧಸ್ವಾಮೀತ್ಯರ್ಥಃ । ಪ್ರಾಜ್ಞಸ್ತು ತತ್ಕಾರಣಾಜ್ಞಾನರೂಪಸುಪ್ತಿಬದ್ಧಃ, ಸುಪ್ತಿಬಂಧಸ್ವಾಮೀ । ತಥಾ ಚ ಸೂತ್ರಂ 'ತದಧೀನತ್ವಾದರ್ಥವತ್' (2-4-3) ಇತಿ ತುರ್ಯೇ ಚತುರ್ಥೇ ರೂಪೇ ದ್ವೌ ಕಾರ್ಯಕಾರಣಬಂಧನಿಯಮನವ್ಯಾಪಾರೌ ವಾ ಕಾರಣಮಾತ್ರಬಂಧನಿಯಮನವ್ಯಾಪಾರೌ ವಾ ದ್ವಾವಪಿ ನ ಸಿದ್ಧ್ಯತಃ, ನ ಸ್ತ ಇತ್ಯರ್ಥಃ ॥ 3 ॥

ಶ್ರುತಿಯು ತುರೀಯನ ಮಹಿಮೆಯನ್ನು ಹೇಳಿ ವಿಶ್ವ, ತೈಜಸ, ಪ್ರಾಜ್ಞ ಮತ್ತು ತುರೀಯ ರೂಪಗಳಲ್ಲಿಯ ನಿಯಮನಾದಿ ವ್ಯಾಪಾರಗಳಲ್ಲಿಯ ಸಾಧರ್ಮ್ಯ- ವೈಧರ್ಮ್ಯಗಳನ್ನು ಮಂತ್ರಗಳು ಹೇಳುವವು-

ಜೀವಾತ್ಮರಲ್ಲಿ ಅಜ್ಞಾನ ಕಾರ್ಯವಾದ ನಾನು ನನ್ನದು ಮೊದಲಾದ ಭ್ರಾಂತಿ ಹಾಗೂ ಅದಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾದ ಅವಿದ್ಯೆ ಇವುಗಳ ಬಂಧನವಿದೆ. ವಿಶ್ವ ಮತ್ತು ತೈಜಸರು ಈ ಎರಡು ವಿಧವಾದ ಬಂಧನಗಳಿಗೂ ನಿಯಾಮಕರಾಗಿರುವರು. ಪ್ರಾಜ್ಞ ಜೀವರ ಅವಿದ್ಯಾ ರೂಪವಾದ ಸುಷುಪ್ತಿಯ ಬಂಧನಕ್ಕೆ ನಿಯಾಮಕ. ತುರೀಯ ಮಾತ್ರ ಭ್ರಮೆ ಮತ್ತು ಅದಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾದ ಅವಿದ್ಯೆ ಇವೆರಡರ ಬಂಧನಕ್ಕಾಗಲೀ, ಕೇವಲ ಅವಿದ್ಯೆಯ ಬಂಧನಕ್ಕಾಗಲೀ ನಿಯಾಮಕನಲ್ಲ.

ವಿಶ್ವ, ತೈಜಸ ಪ್ರಾಜ್ಞರು ಜೀವನಲ್ಲಿರುವ ಬಂಧನಕ್ಕೆ ನಿಯಾಮಕರು ಸಂಸಾರಬಂಧನವು ಬಂಧವು. ಇವರ ಅಧೀನ ಎಂಬುದನ್ನು 'ತದಧೀನತ್ವಾದರ್ಥವತ್' ಎಂಬ ಸೂತ್ರವೂ ಹೇಳುತ್ತದೆ.

ಅನುವಾದ : ವಿಶ್ವ, ತೈಜಸರು ಕಾರ್ಯಕಾರಣ ಬದ್ಧರೆಂದೂ ಪ್ರಾಜ್ಞನು ಕಾರಣಬದ್ಧನೆಂದೂ ಶ್ರುತಿಯಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದ್ದರ ಭಾವ. ಭಗವಂತನ ಈ ರೂಪಗಳು ಬಂಧನಕೊಳ್ಳಗಾಗಿವೆ ಎಂದಲ್ಲ, ಹೊರತು, ಕಾರ್ಯ ಬಂಧನ ಮತ್ತು ಕಾರಣ ಬಂಧನಗಳು ವಿಶ್ವಾದಿ ಭಗವದ್ರೂಪಗಳಿಗೆ ಅಧೀನ ಎಂದರ್ಥ. ಅದರಿಂದಾಗಿಯೇ, ಅವುಗಳನ್ನು ಕಾರ್ಯ ಕಾರಣಬದ್ಧರು ಇತ್ಯಾದಿಯಾಗಿ ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಸರ್ವೋತ್ತಮನಾಗಿದ್ದು ಆನಂದ ಸ್ವರೂಪಿಯಾದ, ಬಂಧಕ್ಕೂ ಒಡೆಯನಾದ ಶ್ರೀ ಹರಿಗೆ ಬಂಧನವು ಹೇಗೆ ತಾನೆ ಬಂದೀತು ಎಂದು ಪ್ರತ್ಯಾಹಾರವೆಂಬ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ.

ಕೌಷಾರವ ಶ್ರುತಿಯು ಬದ್ಧ, ದುಃಖೀ ಮೊದಲಾದ ಶಬ್ದಗಳು ಹೇಗೆ ಭಗವದ್ವಾಚಕಗಳಾಗಿವೆ ಎಂಬುದನ್ನು ವಿವೇಚಿಸಿದೆ – ಅವನು ಜೀವಾತ್ಮರನ್ನು ಸಂಸಾರ ಬಂಧನದಲ್ಲಿ ಬಂಧಿಸುವುದರಿಂದ ಬದ್ಧ ಎಂದೂ ಅವರಿಗೆ ದುಃಖ ನೀಡುವುದರಿಂದ ದುಃಖೀ ಎಂದೂ ಅವರು ಪ್ರಾಣವನ್ನು ಧರಿಸಿರುವಂತೆ ಮಾಡುವುದರಿಂದ ಜೀವ ಎಂದು ನಿಕೃಷ್ಟ ವಸ್ತುಗಳನ್ನು ನಿಕೃಷ್ಟಗಳನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿರುವುದರಿಂದ, ಅವರ ಎಂದೂ ಅನಿತ್ಯ ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು ಅನಿತ್ಯಗಳನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿರುವುದರಿಂದ ಅನಿತ್ಯ ಎಂದೂ ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟಿರುವನು.

ಸರಸ್ವತೀ ದೇವಿಯು ಅಭಿಮಾನಿನಿಯಾಗಿರುವ ಸಕಲ ವಾಙ್ಮಯಕ್ಕೆ ಶ್ರೀ ಹರಿಯ ಗುಣಪ್ರತಿಪಾದನೆಯಲ್ಲೇ ತಾತ್ಪರ್ಯವಿರುವುದನ್ನೂ ಇದಕ್ಕೆ ವಿರುದ್ಧವಾಗಿ ಆಪಾತತಃ ಶ್ರೀಹರಿಗೆ ದೋಷಗಳನ್ನು ಹೇಳುವಂಥಾ ಮಾತುಗಳನ್ನು ಕಂಡಲ್ಲಿ ಅವುಗಳಿಗೆ ಗುಣಪರವಾಗಿಯೇ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನ ಮಾಡಬೇಕೆಂಬುದನ್ನೂ ಮಹೋಪನಿಷತ್ತೂ ಸರಸ್ವತಿಯ ಮಾತಿನ ಮೂಲಕವೇ ತಿಳಿಸಿದೆ – ಹೇ ದೇವತಾಶ್ರೇಷ್ಠರೇ! ನಾನು (ಸರಸ್ವತಿ ದೇವಿ) ಅಭಿಮಾನಿನಿಯಾಗಿರುವ ವಾಙ್ಮಯಕ್ಕೆ ಸರ್ವದಾ ಶ್ರೀ ಹರಿಯ ಗುಣ ಪ್ರತಿಪಾದನೆಯಲ್ಲೇ ತಾತ್ಪರ್ಯ. ಬ್ರಹ್ಮಾದಿಗಳ ಪ್ರಶಂಸೆಯನ್ನು ಮಾಡುವುದೂ ಹರಿಯ ಮಹಿಮೆಯನ್ನು ಹೇಳುವುದಕ್ಕಾಗಿಯೇ. ಗುಣ ಪ್ರತಿಪಾದನೆಗೆ ವಿರೋಧಿಯಂತೆ ಮಾತುಗಳು ಕಂಡು ಬಂದಲ್ಲಿ ಅವರ ಮೇಲ್ನೋಟದ ಅರ್ಥ ನನಗೆ ಸಮ್ಮತವಲ್ಲ. ಶ್ರೀ ಹರಿಯ ಗುಣೋತ್ಕರ್ಷವನ್ನು ವಿರೋಧಿಯಾದ ಅರ್ಥದಿಂದ ಹಿಂದೆ ಸರಿಯುವುದರಿಂದಲೇ ಸರಸ್ವತಿ ಎಂಬ ಸಾರ್ಥಕ ಹೆಸರುಳ್ಳವಳು ನಾನು. ಅಥವಾ ಶ್ರೀ ಹರಿಯ ಗುಣೋತ್ಕರ್ಷವನ್ನು ಹೇಳಲು ಮುಂದೆ ಸರಿಯುವುದರಿಂದ ನಾನು ಸಾರ್ಥಕವಾಗಿ ಸರಸ್ವತಿ, ಆದ್ದರಿಂದ ನಾನು ಅಭಿಮಾನಿನಿಯಾಗಿರುವ ಸಕಲ ವಾಙ್ಮಯದಲ್ಲಿಯೂ ಶ್ರೀ ಹರಿಯ ಗುಣಗಳೇ ಪ್ರತಿಪಾದಿತವಾಗಿದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು ॥ 3 ॥

ಭಾಷ್ಯಮ್ :

ಕಾರ್ಯ-ಕಾರಣಬಂಧಸ್ಯ ತದಧೀನತ್ವತೋ ವಿಭುಃ ।
ವಿಶ್ವಾದಿರೂಪೇ ಭಗವಾನ್ ಬದ್ಧ ಇತ್ಯುಚ್ಯತೇ ಶ್ರುತೌ ।
ಕುತೋ ಬಂಧಃ ಪರಸ್ಯಾಸ್ಯ ಬಂಧೇಶಸ್ಯ ಚಿದಾತ್ಮನಃ ॥ ಇತಿ ಚ ।

ಸ ಬದ್ಧಃ ಸ ದುಃಖೀ ಸ ಬಂಧಯತಿ ಸ ದುಃಖಯತೀತಿ ।
ಸ ಜೀವಃ ಸಃ ಪ್ರಕೃತಿಃ ಸ ಜನಯತಿ ಸ ಪ್ರಕರೋತೀತಿ ।
ಸೋಽವರಃ ಸೋಽನಿತ್ಯಃ ಸೋಽವರಯತಿ ಸೋಽನಿತ್ಯಯತಿ ॥ ಇತಿ ಕೌಷಾರವಶ್ರುತಿಃ ।

ವಿಷ್ಣೋರ್ಗುಣೋಕ್ತಿಪರತಾ ಮಮ ನಿತ್ಯಂ ಸುರೇಶ್ವರಾಃ ।
ತದರ್ಥಮನ್ಯದ್ ವಚನಮತಸ್ತಸ್ಯ ವಿರೋಧಿ ಯತ್ ।
ತನ್ಮಮಾರ್ಥೋ ನ ಹಿ ಕ್ವಾಪಿ ಸಾಹಂ ತತ್ಸರಣಾತ್ ಸದಾ ।
ಸರಸ್ವತೀತಿ ಸಂಪ್ರೋಕ್ತಾ ತಸ್ಮಾತ್ ಜ್ಞೇಯಾ ಹರೇರ್ಗುಣಾಃ ॥ ಇತಿ ಮಹೋಪನಿಷದಿ ॥ 3 ॥

ನ ಪ್ರಜ್ಞಾನಘನಂ ನಾಪ್ರಜ್ಞಮಿತ್ಯುಕ್ತಪ್ರಾಜ್ಞವೈಧರ್ಮ್ಯೇ ಮಂತ್ರಮಾಹ – ನಾತ್ಮಾನಮಿತಿ ।

ನಾತ್ಮಾನಂ ನ ಪರಾಂಶ್ಚೈವ ನ ಸತ್ಯಂ ನಾಪಿ ಚಾನೃತಮ್ ।
ಪ್ರಾಜ್ಞಃ ಕಿಂಚನ ಸಂವೇತ್ತಿ ತುರ್ಯಂ ತತ್ ಸರ್ವದೃಕ್ ಸದಾ ॥ 4 ॥

ಆತ್ಮಾನಾಂ ಪ್ರಾಜ್ಞಃ ಸ್ವಸ್ವರೂಪಂ ನ ಸಂವೇತ್ತಿ ನ ಸಂವೇದಯೇತ್ । ನ ಪರಾನ್ ನ ಸತ್ಯಂ ನಾಪಿ ಚಾನೃತಂ ಸಂವೇದಯೇದಿತ್ಯನ್ವಯಃ । ಜೀವಸ್ವರೂಪಸುಖಕಾಲಾಜ್ಞಾನಾನಿ ವಿನಾಽನ್ಯತ್ ಕಿಮಪಿ ನ ಸಂವೇದಯೇದಿತ್ಯರ್ಥಃ । ತುರೀಯಸ್ತು ಸರ್ವದೃಕ್ ಸರ್ವಂ ದರ್ಶಯತೀತಿ ಸರ್ವದೃಕ್, ಮುಕ್ತೌ ತತ್ತದ್ಯೋಗ್ಯಂ ಸರ್ವಂ ಪ್ರದರ್ಶಯತೀತ್ಯರ್ಥಃ । ಯದ್ವಾ ಸರ್ವಂ ಪಶ್ಯತೀತ್ಯೇವ ಸರ್ವದೃಕ್ । ಸರ್ವ-ಪ್ರದರ್ಶಕ ಇತಿ ವಕ್ತವ್ಯೇಽಪ್ಯೇವಮುಕ್ತಿಃ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಾಭಿಪ್ರಾಯೇಣ ॥ 4 ॥

ಪ್ರಾಜ್ಞರೂಪೀ ಶ್ರೀ ಹರಿಯು ತನ್ನ ಸ್ವರೂಪವನ್ನಾಗಲೀ ಜೀವ ಸ್ವರೂಪ, ಅಜ್ಞಾನ ಕಾಲಾದಿಗಳನ್ನು ಹೊರತು ಇತರ ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನಾಗಲೀ ತೋರಗೊಡಲಾರನು. ಸತ್ಯದಿಂದ ಲಭಿಸುವ ಪುಣ್ಯವನ್ನಾಗಲೀ ಸುಳ್ಳಿನಿಂದ ಬರುವ ಪಾಪವ-ನ್ನಾಗಲೀ ತೋರಿಸಿಕೊಡಲಾರನು. ಆದರೆ ಮುಕ್ತಿ ದೆಸೆಯಲ್ಲಿ ಜೀವಾತ್ಮರಿಗೆ ಅವರವರ ಯೋಗ್ಯತಾನುಸಾರವಾಗಿ ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ತೋರಿಸಿ ಕೊಡುವನು. ಭಗವಂತನಿಗೆ ಎಲ್ಲವನ್ನು ತೋರಿಸುವ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಉಂಟು ಎಂಬ ಅಭಿಪ್ರಾಯದಿಂದ ಸರ್ವ ಪ್ರದರ್ಶಕ ಎಲ್ಲವನ್ನು ತೋರಿಸುವನು ಎಂದು ಹೇಳುವಲ್ಲಿ ಸರ್ವದೃಕ್ ಎಂದಿದೆ ಶ್ರುತಿಯು.

ಅನುವಾದ : ಪ್ರಾಜ್ಞನು ಜೀವ, ಕಾಲ, ಅಜ್ಞಾನ, ಸುಪ್ತ್ಯಾವಸ್ಥೆ ಹಾಗೂ ಸುಖ ಇವುಗಳನ್ನು ಹೊರತಾಗಿ ತನ್ನ ಸ್ವರೂಪವನ್ನಾಗಲೀ ಜೀವಾದಿಗಳಿಗಿಂತ ಇತರ ವಸ್ತುಗಳನ್ನಾಗಲೀ ಪುಣ್ಯ ಪಾಪಗಳನ್ನಾಗಲೀ ಜೀವಾತ್ಮರಿಗೆ ತೋರಿಸಿ-ಕೊಡುವುದಿಲ್ಲ, ತುರೀಯನಾದರೋ ಮುಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ತೋರಿಸಿಕೊಡುವನು. ಹೀಗೆಂದು ಪ್ರತ್ಯಯವೆಂಬ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿದೆ.

ಕ್ರಿಯೆಯಲ್ಲಿ ಸ್ವತಂತ್ರನಾಗಿರುವವನೇ ಮುಖ್ಯ ಕರ್ತೃ. ಇದಕ್ಕೆ ಉದಾಹರಣೆಗಳು ಈ ಉಪನಿಷತ್ತಿನ ಪ್ರಯೋಗಗಳು – ಪ್ರಾಜ್ಞನು ಜೀವನ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ನ ಸಂವೇತ್ತಿ ತಿಳಿಯುವುದಿಲ್ಲ ಎಂದಿದೆ. ವಸ್ತುತಃ ತಿಳಿಯದವ ಜೀವ. ಆದರೆ ನಿದ್ರೆಯಲ್ಲಿ ಜೀವನು ತಿಳಿಯದಿರುವುದು ಜೀವನ ಅಧೀನವಲ್ಲ, ಅದು ಪ್ರಾಜ್ಞನ ಅಧೀನ. ಅವನೇ ಅದಕ್ಕೆ ಸ್ವತಂತ್ರ ನಿಯಾಮಕ. ಆದ್ದರಿಂದ ಅವನನ್ನು ಉಪನಿಷತ್ತು ನ ಸಂವೇತ್ತಿ ಎಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಅದರಂತೆ ಮುಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲವನ್ನು ನೋಡುವವ ಸರ್ವದೃಕ್ – ತುರೀಯ ನೆಂದಿದೆ. ವಸ್ತುತಃ ನೋಡುವವನು ಜೀವ. ಆದರೆ ಅದಕ್ಕೆ ನಿಯಾಮಕ ತುರೀಯನಾದ್ದರಿಂದ ಅವನನ್ನೇ ಸರ್ವದೃಕ್ ಎಂದು ಉಪನಿಷತ್ತು ಹೇಳಿದೆ. ಹೀಗೆ ಬ್ರಹ್ಮತರ್ಕ ವಚನವಿದೆ ॥ 4 ॥

ಇದನ್ನೇ ಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ನಾತ್ಮಾನಂ ನ ಪರಾಂಶ್ಚೈವ ನ ಸತ್ಯಂ ಚಾಪಿ ನಾನೃತಮ್ ।
ಪ್ರಾಜ್ಞಃ ಸಂವೇದಯೇತ್ ಕಿಂಚಿ ಜ್ಜೀವ ಕಾಲತಮೋವಿನಾ ।
ಸುಪ್ತ್ಯವಸ್ಥಾಂ ಸುಖಂ ಚಾಪಿ ವಿನಾ ನಾನ್ಯತ್ ಪ್ರದರ್ಶಯೇತ್ ।
ಸರ್ವಂತು ದರ್ಶಯೇನ್ಮುಕ್ತೌತುರೀಯಃ ಪರಮೇಶ್ವರಃ ॥ ಇತಿ ಪ್ರತ್ಯಯೇ ।

ಸ್ವತಂತ್ರೇ ಕರ್ತೃ ಶಬ್ದಃ ಸ್ಯಾತ್ ಪ್ರಾಜ್ಞಸ್ಯಾವೇದನಂ ಯಥಾ ।
ಸರ್ವ ಪ್ರದರ್ಶಕೇ ಚೈವ ತುರೀಯಃ ಸರ್ವದರ್ಶನಮ್ ॥ ಇತಿ ಬ್ರಹ್ಮತರ್ಕೇ ॥ 4 ॥

ಶಿವಮದ್ವೈತಮಿತಿ ತುರೀಯಸ್ಯ ಯನ್ಮಿಥ್ಯಾಜ್ಞಾನನಿವರ್ತಕತ್ವಮುಕ್ತಂ ತತ್ ಪ್ರಾಜ್ಞಸ್ಯಾಪಿ ಸಮಮಿತಿ ವದಂಸ್ತತಸ್ತುರೀಯಸ್ಯ ವೈಲಕ್ಷಣ್ಯಾಂತರಮಾಹ – ದ್ವೈತಸ್ಯೇತಿ ।

ದ್ವೈತಸ್ಯಾಗ್ರಹಣಂ ತುಲ್ಯಮುಭಯೋಃ ಪ್ರಾಜ್ಞತುಲ್ಯಯೋಃ ।
ಬೀಜನಿದ್ರಾಯುತಃ ಪ್ರಾಜ್ಞಃ ಸಾ ತು ತುರ್ಯೇ ನ ವಿದ್ಯತೇ ॥ 5 ॥

ದ್ವೈತಸ್ಯ ದೇಹಗೇಹಾದೌ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಸ್ಯಾಗ್ರಹಣಂ ಗ್ರಹಣಾಹೇತುತ್ವಂ, ದೇಹಾದೌ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ-ಭ್ರಮಾಜನಕತ್ವಂ ಪ್ರಾಜ್ಞತುರ್ಯಯೋಸ್ತುಲ್ಯಂ ಸಮಮ್ । ಬೀಜೇತಿ । ದೇಹಗೇಹಾದೌ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ-ಬುದ್ಧಿಬೀಜಭೂತಾ ಮೂಲಾವಿದ್ಯಾಬೀಜನಿದ್ರಾ । ತಯಾ ಯುತಃ, ತದ್ಯುಕ್ತತ್ವಪ್ರದಃ ಪ್ರಾಜ್ಞಃ । ಸಾ ಚ ಬೀಜನಿದ್ರಾಽಪೀತ್ಯರ್ಥಃ ॥ 5 ॥

ತುರೀಯನಿಗೆ ಹೇಳಿದ ಅನ್ಯಥಾ ಜ್ಞಾನ ನಿವರ್ತಕತ್ವವು ಪ್ರಾಜ್ಞನಿಗೂ ಉಂಟು ಎಂಬುದರ ಜತೆಯಲ್ಲೇ ತುರೀಯನಿಗೂ ಮತ್ತೊಂದು ತೆರನಾದ ವೈಲಕ್ಷಣ್ಯವನ್ನು ಹೇಳುತ್ತದೆ – ಜೀವನಿಗೆ ದೇಹಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಭ್ರಮೆಯು ಬರುವಂತೆ ಮಾಡದಿರುವುದು ಪ್ರಾಜ್ಞ ಹಾಗೂ ತುರೀಯ ಈ ಇಬ್ಬರಲ್ಲೂ ಸಮಾನವೇ ಆದರೆ ಪ್ರಾಜ್ಞನು ಆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಭ್ರಮೆಗೆ ಕಾರಣವಾದ ಅವಿದ್ಯೆಗೆ ನಿಯಾಮಕನಾಗಿರುವನು, ತುರೀಯನು ಅದಕ್ಕೆ ನಿಯಾಮಕನಲ್ಲ.

ಆ ವಿದ್ಯೆಯು ವಿಶ್ವಾದಿಗಳ ಅಧೀನವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಆ ರೂಪಗಳು ಅವಿದ್ಯೆಯಿಂದ ಕೂಡಿದೆ ಎಂದು (ನಿದ್ರಾಯುತಃ) ಹೇಳಲಾಗುತ್ತದೆ. ಸೇವಕನು ಒಡೆಯನ ಅಧೀನನಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಸೇವಕನಿಂದ ಕೂಡಿರುವವನು ಒಡೆಯ ಎನ್ನುವಂತೆ ಹೊರತು, ವಿಶ್ವಾದಿರೂಪಗಳಿಗೆ ಅಜ್ಞಾನವಿದೆ ಎಂದು ಅದರ ಅರ್ಥವಿಲ್ಲ. ಸರ್ವೋತ್ತಮವಾದ ಶ್ರೀ ಹರಿಗೆ ಅವಿದ್ಯೆ ಹೇಗೆ ಇದ್ದೀತು! – ಎಂದೂ ಬ್ರಹ್ಮತರ್ಕವಚನವಿದೆ.

ಭಗವಂತನ ರೂಪಗಳಲ್ಲಿ ಪರಸ್ಪರ ಬೇಧವಿಲ್ಲದಿದ್ದರೂ ವಿಶೇಷ ಬಲದಿಂದ ಅವನು ಬಹುರೂಪನೆನಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಆ ವಿಶೇಷವೆಂಬ ತನ್ನ ಶಕ್ತಿಯಿಂದಲೇ ಭಗವಂತನು ಒಂದು ರೂಪದಿಂದ ಯಾವುದಾದರೊಂದು ಚಟುವಟಿಕೆಯನ್ನು ನಿರ್ವಹಿಸುವನೆಂಬುದಾಗಿಯೂ ಮತ್ತೊಂದು ರೂಪದಿಂದ ನಿರ್ವಹಿಸುವುದಿಲ್ಲ ಎಂಬುದಾಗಿಯೂ ವ್ಯವಹರಿಸಲ್ಪಡುತ್ತಾನೆ ಎಂದೂ ಬ್ರಹ್ಮ ತರ್ಕವಚನವಿದೆ.

ಪ್ರಾಜ್ಞಃ ಕಿಂಚನ ಸಂವೇತ್ತಿ ಇತ್ಯಾದಿ ಪ್ರಯೋಗಗಳನ್ನು ನ ಸಂವೇದಯತಿ ತಿಳಿಯುವಂತೆ ಮಾಡುವುದಿಲ್ಲ ಎಂದು ಮುಂತಾದ ಅರ್ಥದಲ್ಲಿ ಹೊಂದಿಸಬೇಕು. ಇಲ್ಲದಿದ್ದರೆ ತುರ್ಯಂ ತತ್ ಸರ್ವದೃಕ್ ಸದಾ ತುರೀಯನು ಎಲ್ಲವನ್ನು ನೋಡುವನು ಎಂದು ಹೇಳಿ ದ್ವೈತ ಸ್ಯಾಗ್ರಹಣಂ ತುಲ್ಯಂ ಉಭಯೋಃ – ದ್ವೈತವನ್ನು ನೋಡದಿರುವುದು ಪ್ರಾಜ್ಞ ಹಾಗೂ ತುರೀಯರಲ್ಲಿ ಸಮಾನವಾಗಿದೆ ಎನ್ನುವುದು ಪರಸ್ಪರ ವಿರುದ್ಧವಾದೀತು. ನಮ್ಮ ವ್ಯಾಖ್ಯಾನದಲ್ಲಿ, ಸರ್ವದೃಕ್ ಎಂದರೆ ಮುಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ನೋಡುವಂತೆ ಎಂದೂ ದ್ವೈತಸ್ಯ ಅಗ್ರಹಣಂ ತುಲ್ಯಂ ಎಂದರೆ ದೇಹಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಭ್ರಮಕ್ಕೆ ಕಾರಣವಾಗದಿರುವುದು ಪ್ರಾಜ್ಞ ತುರೀಯರಿಬ್ಬರಲ್ಲೂ ಸಮಾನ ಎಂದೂ ಅರ್ಥ.

ತುರೀಯನಾಗಲಿ ಪ್ರಾಜ್ಞನಾಗಲಿ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಭ್ರಮವನ್ನು ಉಂಟು ಮಾಡುವುದಿಲ್ಲ. ಜೀವರಿಗೆ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯ ಭ್ರಮೆ ಬರಲು ಕಾರಣವಾದ ಮೂಲಾವಿದ್ಯೆಯಾದರೋ ಪ್ರಾಜ್ಞರೂಪೀ ಭಗವಂತನ ಅಧೀನದಲ್ಲಿ ಇದೆ ಎಂದು ಪ್ರಕಟ-ಶ್ರುತಿಯಲ್ಲಿದೆ ॥ 5 ॥

ಇದನ್ನೇ ಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ನಿದ್ರಾಯುತಾಸ್ತು ವಿಶ್ವಾದ್ಯಾಸ್ತದಧೀನಾ ಯತೋ ಹಿ ಸಾ ।
ಯಥಾ ಭೃತ್ಯಯುತಃ ಸ್ವಾಮೀ ಸಹ್ಯಜ್ಞಾನಂ ಪರಾತ್ಮನಃ ॥ ಇತಿ ಚ ॥
ಅಭೇದಮಪಿ ತದ್‌ಬ್ರಹ್ಮ ಬಹುರೂಪಂ ವಿಶೇಷತಃ ।
ಕರೋತಿ ನ ಕರೋತೀತಿ ವ್ಯವಹಾರ್ಯಂ ಸ್ವಶಕ್ತಿತಃ ॥ ಇತಿ ಚ ॥
ನ ಸಂವೇದಯತೀತಿ ಅಸ್ವೀಕಾರೇ ತುರ್ಯಂ ತತ್ ಸರ್ವದೃಕ್ ಸದಾ ।
ದ್ವೈತಸ್ಯಾಗ್ರಹಣಂ ತುಲ್ಯಮುಭಯೋಃ ಪ್ರಾಜ್ಞತುಲ್ಯಯೋಃ ॥ ಇತಿ ಚ ವಿರುದ್ಧಮ್ ।
ದ್ವೈತಗ್ರಹಣ-ಕಾರಣತ್ವಂ ತುಲ್ಯಮಿತ್ಯರ್ಥಃ ।
ದ್ವೈತಂ ನ ಗ್ರಾಹಯೇತ್ತುರ್ಯೋನ ಚ ಪ್ರಾಜ್ಞಃ ಕಥಂಚನ ।
ದ್ವೈತಗ್ರಹಣಬೀಜಂ ತು ನಿದ್ರಾಪ್ರಾಜ್ಞಂ ಸಮಾಶ್ರಿತಾ ॥ ಇತಿ ಪ್ರಕಟ ಶ್ರುತಿಃ ॥ 5 ॥

ಪ್ರಕಾರಾಂತರೇಣ ವಿಶ್ವಾದೇಃ ಸಾಧರ್ಮ್ಯವೈಧರ್ಮ್ಯೇ ಆಹ - ಸ್ವಪ್ನನಿದ್ರೇತಿ ।

ಸ್ವಪ್ನನಿದ್ರಾಯುತಾವಾದ್ಯೌ ಪ್ರಾಜ್ಞಸ್ತತ್‌ಸ್ವಪ್ನನಿದ್ರಯಾ ।
ನ ನಿದ್ರಾಂ ನೈವ ಚ ಸ್ವಪ್ನಂ ತುರ್ಯೇ ಪಶ್ಯಂತಿ ನಿಶ್ಚಿತಾಃ ॥ 6 ॥

ಉಪಲಕ್ಷಣಮ್ । ಜಾಗ್ರತ್‌ಸ್ವಪ್ನಭ್ರಮಾಭ್ಯಾಂ ತದ್ಧೇತುನಿದ್ರಾಶಬ್ದಿತಾಽವಿದ್ಯಯಾ ಚ ಯುತೌ ಬದ್ಧೌ ತದುಭಯಬಂಧನಿಯಾಮಕಾವಾದ್ಯೌ ವಿಶ್ವತೈಜಸೌ । ಪ್ರಾಜ್ಞಸ್ತು ಅಸ್ವಪ್ನನಿದ್ರಯಾ ದ್ವಿವಿಧ-ಭ್ರಮವಿನಾಕೃತಕೇವಲಾವಿದ್ಯಯಾ ಯುಕ್ತಸ್ತನ್ಮಾತ್ರಬಂಧಸ್ವಾಮೀತ್ಯರ್ಥಃ । ನಿಶ್ಚಿತಾಃ ಸಮ್ಯಙ್‌ನಿಶ್ಚಯ-ವಂತಃ । ನ ನಿದ್ರಾಂ ನಿದ್ರಾಕೃತಬಂಧಸ್ವಾಮಿತ್ವಮ್ । ಸ್ವಪ್ನಂ ದ್ವಿವಿಧಭ್ರಮಹೇತುತ್ವಂ ನೈವ ತುರ್ಯೇ ರೂಪೇ ಪಶ್ಯಂತಿ ಜಾನಂತೀತ್ಯರ್ಥಃ ॥ 6 ॥

ಮತ್ತೊಂದು ರೀತಿಯಾಗಿ ಸಾಧರ್ಮ್ಯ ವೈಧರ್ಮ್ಯಗಳನ್ನು ನಿರೂಪಿಸುತ್ತದೆ. ವಿಶ್ವ ಮತ್ತು ತೈಜಸರು ಜಾಗ್ರತ್ - ಸ್ವಪ್ನ-ಭ್ರಮೆಗಳಿಗೆ ಹಾಗೂ ಅವುಗಳಿಗೆ ಕಾರಣವಾದ ಅವಿದ್ಯೆಗೆ ನಿಯಾಮಕರಾಗಿರುವರು. ಪ್ರಾಜ್ಞನು ಅವಿದ್ಯೆಯ ಬಂಧಕ್ಕಷ್ಟೇ ನಿಯಾಮಕನಾಗಿರುವನು. ಜ್ಞಾನಿಗಳು ತುರೀಯ ರೂಪವನ್ನು ಅವಿದ್ಯೆಯ ಬಂಧನಕ್ಕಾಗಲೀ ಸ್ವಪ್ನಗಳ ಭ್ರಮೆಗಳಿಗಾಗಲೀ ನಿಯಾಮಕನೆಂದು ತಿಳಿಯುವುದಿಲ್ಲ.

ಏವಂವಿಧತುರೀಯರೂಪಸ್ಯ ದರ್ಶನಪ್ರಾಪ್ತೀ ಕದಾ ಭವೇತಾಮಿತ್ಯತ ಆಹ - ಅನ್ಯಥೇತಿ ।

ಅನ್ಯಥಾ ಗೃಹ್ಣತಃ ಸ್ವಪ್ನೋ ನಿದ್ರಾತತ್ತ್ವಮಜಾನತಃ ।
ವಿಪರ್ಯಾಸೇ ತಯೋಃ ಕ್ಷೀಣೇ ತುರೀಯಂ ಪದಮಶ್ನುತೇ ॥ 7 ॥

ಅನ್ಯಥಾ ಗೃಹ್ಣತಃ ದೇಹಗೇಹಾದೌ ಭಗವದಧೀನೇ ಸ್ವಾಧೀನತಾಂ ಜಾನತಃ ಸ್ವಪ್ನೋ ಭವತಿ । ಸ್ವಪ್ನಪದೇನ ಮಿಥ್ಯಾಜ್ಞಾನರೂಪಭ್ರಮಪರಂಪರಾಗ್ರಹಃ । ತತ್ತ್ವಂ ಭಗವತಃ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಾದಿರೂಪಂ

ತತ್ತ್ವಮಜಾನತೋ ನಿದ್ರಾಮೂಲಾವಿದ್ಯಾಬಂಧೋ ಭವತಿ । ತ್ರಯೋರ್ನಿದ್ರಾಭ್ರಮಯೋರ್ವಿಪ-ರ್ಯಾಸೇ ಆವರ್ತನೇ ಕ್ಷೀಣೇ ಸತಿ ತುರೀಯಂ ಪದಂ ಚತುರ್ಥಂ ರೂಪಮಶ್ನುತೇ । ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕಾರ-ದ್ವಾರಾ ಪ್ರಾಪ್ನೋತೀತ್ಯರ್ಥಃ ॥ 7 ॥

ತುರೀಯನ ದರ್ಶನ ಮತ್ತು ಪ್ರಾಪ್ತಿ ಆಗುವ ಬಗೆಯನ್ನು ಹೇಳುತ್ತದೆ ಶ್ರೀಹರಿಯ ಅಧೀನವಾದ ತನು–ಭವನಗಳನ್ನು ತನ್ನದೆಂದು ತಿಳಿಯದವನಿಗೆ ಮೇಲಿಂದ ಮೇಲೆ ಭ್ರಮೆಗಳೂ ಶ್ರೀ ಹರಿಯ ಸ್ವರೂಪವನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ವಿವೇಚಿಸಿ ಕೊಳ್ಳದವನಿಗೆ ಮೂಲಾವಿದ್ಯೆಯ ಬಂಧನವೂ ಸಂಭವಿಸುವುದು. ಈ ಮಿಥ್ಯಾಜ್ಞಾನ ಮತ್ತು ಮೂಲಾ ವಿದ್ಯೆಯ ಬಂಧನಗಳ ಪುನರಾವೃತ್ತಿಯು ಕಡಿಮೆಯಾದಾಗ ತುರೀಯರೂಪ ಪ್ರಾಪ್ತಿಯಾಗುವುದು.

ನಿದ್ರಾಭ್ರಮಯೋರಾವರ್ತನಕ್ಷಯಃ ಕೇನ ಸ್ಯಾತ್ ? ಯಸ್ಯ ಕ್ಷಯೇಣ ಭಗವದಪರೋಕ್ಷರೀತ್ಯತೋ ಭಗವತ್ಪ್ರಸಾದೇನೈವೇತ್ಯಾಹ – ಅನಾದೀತಿ ।

ಅನಾದಿಮಾಯಯಾ ಸುಪ್ತೋ ಯದಾ ಜೀವಃ ಪ್ರಬುಧ್ಯತೇ ।
ಅಜಮನಿದ್ರಮಸ್ವಪ್ನಮದ್ವೈತಂ ಬುಧ್ಯತೇ ತದಾ ॥ 8 ॥

ಮಾಯಾಶಬ್ದೇನ ಭಗವದಿಚ್ಛಾ ತದಧೀನಾಽವಿದ್ಯಾ ಚ ಗೃಹ್ಯತೇ । ಅನಾದೀತಿ ತಂತ್ರಮ್ । ಆನಾದೇಃ ವಿಷ್ಣೋಃ ಅನಾದಿಮಾಯಯಾ ಸುಪ್ತಃ ಸ್ಥಾಪಿತಃ ಸಂಸಾರೇ ನಿವೇಶಿತೋ ಜೀವೋ ಯದಾ ಅನಾದಿಮಾಯಯಾ ಭಗವದಿಚ್ಛಯಾ ಭಗವತ್ಪ್ರಸಾದೇನ ಪ್ರಬುಧ್ಯತೇ, ಭಗವಾನೇವ ಸ್ವತಂತ್ರೋ-ಽನ್ಯತ್ಸರ್ವಂ ತದಧೀನಮಿತ್ಯಾದಿತತ್ತ್ವಜ್ಞಾನವಾನ್ ಭವತಿ । ತದಾ ಅಜಂ ಜನನಾದಿದೋಷರಹಿತಂ ಅನಿದ್ರಮಸ್ವಪ್ನಂ ವಿಶ್ವಾದಿರೂಪತ್ರಯವ್ಯಾಪಾರಾಪ್ರವರ್ತಕಮ್, ಅದ್ವೈತಂ ಮಿಥ್ಯಾಜ್ಞಾನನಿವರ್ತ-ಕಮ್, ಉಪಲಕ್ಷಣಂ, ಸರ್ವಾನಿಷ್ಟನಿವರ್ತಕಂ ಭಗವಂತಂ ಬುಧ್ಯತೇ ಸಾಕ್ಷಾತ್ಕರೋತೀತ್ಯರ್ಥಃ ॥ 8 ॥

ಅವಿದ್ಯಾ ಹಾಗೂ ಭ್ರಮೆಯ ಪುನಾರಾವೃತ್ತಿಯ ನಾಶ ಮತ್ತು ಭಗವದಪರೋಕ್ಷ ಈ ಎರಡೂ ಭಗವತ್ಪ್ರಸಾದ-ದಿಂದಲೇ ಎಂದು ಸಾರುವುದು.

ಭಗವದಿಚ್ಛೆಯಿಂದ ತದಧೀನನಾದ ಅವಿದ್ಯೆಯಿಂದಲೂ ಸಂಸಾರದಲ್ಲಿ ಸಿಲುಕಿದ ಜೀವನು ಭಗವದನುಗ್ರಹದಿಂದ ಯಾವಾಗ ಭಗವಂತನೊಬ್ಬನೇ ಸ್ವತಂತ್ರನು. ಉಳಿದೆಲ್ಲವು ಅಸ್ವತಂತ್ರ ಎಂದು ಮೊದಲಾದ ತತ್ವಜ್ಞಾನವನ್ನು ಪಡೆಯು-ವನೋ, ಆಗ ಜನನಾದಿದೋಷ ರಹಿತನೂ ವಿಶ್ವ, ತೈಜಸ, ಪ್ರಾಜ್ಞರ ವ್ಯಾಪಾರಗಳನ್ನು ಮಾಡದಿರುವವನೂ, ಮಿಥ್ಯಾ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಪರಿಹರಿಸುವವನೂ ಆದ ತುರೀಯನನ್ನು ಕಾಣುವನು.

ಅನಾದಿಯಾದ ಶ್ರೀ ಹರಿಯ ಇಚ್ಛೆಯೇ ಮಾಯೆಯೆನಿಸಿದೆ. ಈ ಮಾಯೆಯಿಂದಲೇ ಜೀವಾತ್ಮನು ಸಂಸಾರದಲ್ಲಿ ಮುಳುಗಿದ್ದಾನೆ. ಶ್ರೀ ಹರಿಯ ಅನುಗ್ರಹದಿಂದ ಜೀವನು ಗುರುಗಳ ಉಪದೇಶದ ಮೂಲಕ ತತ್ವಜ್ಞಾನವನ್ನು ಪಡೆದಾಗ ಶ್ರೀ ಹರಿಯನ್ನು ಪ್ರತ್ಯಕ್ಷೀಕರಿಸಿಕೊಳ್ಳುವನು ಎಂದು ಪ್ರಕಾಶಿಕಾ ಎಂಬ ಗ್ರಂಥದಲ್ಲಿದೆ.

ಇದನ್ನೇ ಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ವಿವರಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಅನಾದಿಮಾಯಯಾ ವಿಷ್ಣೋರಿಚ್ಛಯಾ ಸ್ಥಾಪಿತೋಯದಾ ।
ತಯಾ ಪ್ರಬೋಧಮಾಯಾತಿ ತದಾ ವಿಷ್ಣುಂ ಪ್ರಪಶ್ಯತಿ ॥ ಇತಿ ಪ್ರಕಾಶಿಕಾಯಾಮ್ ।

ನನು ದೇಹಗೇಹಾದೌ ಸ್ವಸ್ವಾಮಿಸಂಬಂಧಾದಿರೂಪಬಂಧಸ್ಯ ಜೀವಸ್ವರೂಪಸ್ಯೇವ ಸ್ವಾಭಾವಿಕತ್ವೇನ ನಿವೃತ್ತ್ಯಯೋಗಾತ್ 'ವಿಪರ್ಯಾಸೇ ತಯೋಃ ಕ್ಷೀಣೇ' ಇತ್ಯುಕ್ತಿಃ ಕಥಮಿತ್ಯತೋ ನಾಯಂ ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಇತ್ಯಾಹ - ಪ್ರಪಂಚ ಇತಿ ।

ಪ್ರಪಂಚೋ ಯದಿ ವಿದ್ಯೇತ ನಿವರ್ತೇತ ನ ಸಂಶಯಃ ।
ಮಾಯಾಮಾತ್ರಮಿದಂ ದ್ವೈತಂ ಅದ್ವೈತಂ ಪರಮಾರ್ಥತಃ ॥ 9 ॥

ದೇಹಗೇಹಾದೌ ಸ್ವಸ್ವಾಮಿಸಂಬಂಧಾದಿರೂಪೋ ಬಂಧಃ ಪ್ರಪಂಚಃ ಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯೇಣ ನ ಆಸ್ತ್ಯೇವ । ಯದಿ ಪರಾಧೀನೋಽಪಿ ವಿದ್ಯೇತ ವಿದ್ಯತ ಇತ್ಯಂಗೀಕ್ರಿಯೇತ ತರ್ಹ್ಯಪಿ ಪರಮಾರ್ಥತಃ ಪರಮ-ಶ್ಚಾಸಾವಿತ್ಯರ್ಥಶ್ಚ ಪರಮಾರ್ಥಃ, ಉತ್ತಮೋಽರ್ಥೋ ಭಗವಾನ್, ತಸ್ಮಾತ್ ಪರಮಾರ್ಥತಃ ಪರಮೇ-ಶ್ವರಪ್ರಸಾದಾದಿತಿ ಯಾವತ್ । ನಿವರ್ತೇತ ನಿವರ್ತತ ಏವ ನ ಸಂಶಯಃ । ಅನಾದಿತೋಽನುವೃತ್ತಸ್ಯ ದೇಹಾದೌ ಸ್ವೀಯತ್ವಜ್ಞಾನರೂಪಭ್ರಮಸ್ಯ ಕಥಂ ನಿವೃತ್ತಿರಿತ್ಯತ ಆಹ - ಮಾಯೇತ್ಯಾದಿನಾ । ಅದ್ವೈತಂ, ಮಹದ್ಭಿರ್ಯಥಾವತ್ತಯಾ ಜ್ಞಾತಂ ಬ್ರಹ್ಮಾದಿವಸ್ತುಜಾತಮದ್ವೈತಮ್ । ಅಜ್ಞೈಃ ದ್ವೈತಂ ದ್ವಿತೀಯೇನ ಪ್ರಕಾರೇಣ ಜ್ಞಾತಂ ತದ್ವೈಪರೀತ್ಯೇನ ಜ್ಞಾತಮ್ । ತಚ್ಚ ಮಿಥ್ಯಾಜ್ಞಾನಂ, ತೇಷಾಂ ಮಾಯಾಮಾತ್ರಂ ಮಾಯಯಾ ಭಗವದಿಚ್ಛಯಾ ಮಾತ್ರಂ ನಿರ್ಮಿತಂ ಜಾತಮಿತ್ಯರ್ಥಃ । ತಥಾ ಚ ತಾದೃಶಮಿಥ್ಯಾ-ಜ್ಞಾನಸ್ಯಾನಾದಿತೋಽನುವೃತ್ತಸ್ಯಾಪೀಶ್ವರೇಚ್ಛಯಾ ಜಾತತ್ವೇನಾಸ್ವಾಭಾವಿಕತ್ವಾತ್ ತತ್ಪ್ರಸಾದೇನ ತನ್ನಿ-ವೃತ್ತಿರ್ಯುಕ್ತೇತಿ ಭಾವಃ ॥ 9 ॥

ಅನುವಾದ : ಜೀವರಿಗೆ ತನುಭವನಗಳಲ್ಲಿರುವ ಸ್ವಸ್ವಾಮಿಭಾವ ಸಂಬಂಧರೂಪ ಬಂಧವು ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಅದು ಹೋಗುವುದಿಲ್ಲ. ಅಂದ ಮೇಲೆ ಅವಿದ್ಯೆ ಭ್ರಾಂತಿ ಕಡಿಮೆಯಾದಾಗ ಎನ್ನುವ ಮಾತು ಹೇಗೆ ಎನ್ನುವ ಪ್ರಶ್ನೆಗೆ ನೀವು ತಿಳಿದಂತೆ ಈ ಬಂಧ ಸ್ವಾಭಾವಿಕ ಅಲ್ಲ ಎಂದು ಉತ್ತರಿಸುವುದು.

ಭಗವದಧೀನಗಳಾದ ದೇಹ, ಮನೆ ಮೊದಲಾದವುಗಳ ಮೇಲೆ ಒಡೆತನ ಜೀವಾತ್ಮರಿಗೆ ಸ್ವತಂತ್ರವಾಗಿ ಇಲ್ಲ. ಭ್ರಮೆಯಿಂದಾಗಿ ಬಂದಿದ್ದರೂ ಅದು ಭಗವಂತನ ಜ್ಞಾನದಿಂದ ನಿಶ್ಚಿತವಾಗಿ ನಾಶವಾಗುವುದು. ಮಹಾತ್ಮರಿಂದ ಯಥಾರ್ಥವಾಗಿಯೇ ತಿಳಿಯಲ್ಪಟ್ಟಿರುವ ಈ ಜಗತ್ತು ಅಜ್ಞರಿಂದ ವಿಪರೀತವಾಗಿ ತಿಳಿಯಲ್ಪಟ್ಟಿದೆ. ಇಂತಹ ಮಿಥ್ಯಾಜ್ಞಾನವು ಪುರುಷೋತ್ತಮನಿಂದಾಗಿ ಅವನ ಇಚ್ಛೆಯಿಂದಲೇ ಹುಟ್ಟಿರುವುದರಿಂದ ಅವನ ಅನುಗ್ರಹದಿಂದಲೇ ನಿವೃತ್ತಿ ಹೊಂದುವುದು ಅಶಕ್ಯವೇನಿಲ್ಲ.

ಶರೀರವೆ ಮೊದಲಾದವು ಸರ್ವ ಸ್ವಾಮಿಯಾದ ಶ್ರೀ ಹರಿಯ ಅಧೀನವಾದವು. ಆದುದರಿಂದ ಪ್ರಪಂಚ ಎನಿಸುವ ಶರೀರಾದಿಗಳ ಒಡೆತನವು ಜೀವಾತ್ಮನಿಗೆ ವಾಸ್ತವವಾಗಿ ಇಲ್ಲ. ಆದರೂ ತಾನು ಸ್ವತಂತ್ರನೆಂಬ ಭ್ರಾಂತಿಯಿಂದಾಗಿ

ಶರೀರಾದಿಗಳ ಒಡೆತನವಿದ್ದಂತೆ ಕಾಣುವುದು. ಆದುದರಿಂದ ಆ ಒಡೆತನ ವಾಸ್ತವ ಎಂದು ಭ್ರಾಂತಿ ಉಂಟಾದರೂ ಅದು ಭಗವಂತನ ಜ್ಞಾನದಿಂದ ನಿಶ್ಚಯವಾಗಿ ಪರಿಹಾರವಾಗುವುದು ಎಂದು ಬ್ರಹ್ಮತರ್ಕವು ಪ್ರಪಂಚೋ ಯದಿ ವಿದ್ಯೇತ ನಿವರ್ತೇತ ನ ಸಂಶಯಃ ಎಂಬ ವಾಕ್ಯವನ್ನು ವ್ಯಾಖ್ಯಾನಿಸಿವೆ.

ಅದ್ವೈತ ಎಂದರೆ ದ್ವೈತವಲ್ಲದುದು. ಅನ್ಯಥಾ ತಿಳಿಯಲ್ಪಡದಿದ್ದುದು. ಅರ್ಥಾತ್ ಸರಿಯಾಗಿಯೇ ತಿಳಿಯಲ್ಪಡುವ ವಸ್ತು ಹೀಗೆ ಜ್ಞಾನಿಗಳಿಂದ ಸರಿಯಾಗಿ ತಿಳಿಯಲ್ಪಟ್ಟ ಪರಬ್ರಹ್ಮಾದಿ ವಸ್ತುಗಳು ಅದ್ವೈತವೆನಿಸುತ್ತದೆ. ಇವು ಪರಮಾತ್ಮನ ಪ್ರೇರಣೆಯಿಂದಲೇ ಅಜ್ಞಾನಿಗಳಿಂದ ಅನ್ಯಥಾ ತಿಳಿಯಲ್ಪಟ್ಟಿವೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ದ್ವೈತವೆಂದರೂ ಇವುಗಳೇ. ಪರಮಾರ್ಥತಃ ಅಂದರೆ ಪರಮಾತ್ಮನಿಂದ ಮಾಯಾಮಾತ್ರಂ ಇದಂ ದ್ವೈತಂ ಅದ್ವೈತಂ ಪರಮಾರ್ಥತಃ ಅಂದರೆ ಭಗವಂತನ ಇಚ್ಛೆ-ಯಿಂದಲೇ ಉಂಟಾದ ಈ ಅನ್ಯಥಾಜ್ಞಾನವು ಅವನ ಇಚ್ಛೆಯಿಂದಲೇ ನಿವೃತ್ತಿ ಹೊಂದುವುದು ಎಂದರ್ಥ.

ಅದ್ವೈತಮನನ್ಯಥಾ ಜ್ಞಾತಮ್ । ಪರಬ್ರಹ್ಮಾದಿವಸ್ತು ತತ್ । ದ್ವೈತಂ ದ್ವಿಧಾ ಜ್ಞಾತಂ ಅನ್ಯಥಾ ಜ್ಞಾತಂ ಅಜ್ಞೈಃ । ಪರಮಾರ್ಥತಃ ಪರಮೇಶ್ವರಾತ್ । ತಸ್ಯೈವ ಮಾಯಾಮಾತ್ರಂ ತದಿಚ್ಛಯಾ ನಿರ್ಮಿತಮ್ । ತದನ್ಯಥಾಜ್ಞಾನಂ ತಸ್ಮಾತ್ ತದಿಚ್ಛಯೈವ ನಿವರ್ತತೆ ॥

ಪರೇಣ ಬ್ರಹ್ಮಣಾ ಯತ್ತು ದ್ವಿಧಾನ ಜ್ಞಾತಮಂಜಸಾ ।
ತದದ್ವೈತಂ ಪರಂ ಬ್ರಹ್ಮತದೇವ ಜ್ಞಾತಮನ್ಯಥಾ ।
ಜೀವೇನ ದ್ವೈತಮುದ್ದಿಷ್ಟಂ ಮಿಥ್ಯಾಜ್ಞಾನಂತದೇವ ಚ ।
ಪರಮಾರ್ಥಾತ್ ಪರಾದ್ ವಿಷ್ಣೋರ್ಜಾತ – ಮಿಚ್ಛಾವಶಾದನು ।
ಮಾಯೇತೀಚ್ಛಾ ಸಮುದ್ದಿಷ್ಟಾ ಮಾಯಾಮಾತ್ರಂ ತದುದ್ಭವಮ್ ।
ಉತ್ತಮತ್ವಾತ್ ಪರಾರ್ಥೋಽಸೌ ಭಗವಾನ್ ವಿಷ್ಣುರವ್ಯಯಃ ॥ ಇತಿ ಚ ॥

ಉಕ್ತಮೇವ ಪೂರ್ವವಾಕ್ಯಾರ್ಥಂ ವಿಶದಯನ್ನುಪಸಂಹರತಿ – ವಿಕಲ್ಪ ಇತಿ ।

ವಿಕಲ್ಪೋ ವಿನಿವರ್ತೇತ ಕಲ್ಪಿತೋ ಯದಿ ಕೇನಚಿತ್ ।
ಉಪದೇಶಾದಯಂ ವಾದೋ ಜ್ಞಾನೇ ದ್ವೈತಂ ನ ವಿದ್ಯತೇ ॥ 10 ॥

ದೇಹಗೇಹಾದೌ ಸ್ವೀಯತಾಭಿಮಾನಾದಿನಾನಾತ್ಮಕಬಂಧರೂಪೋ ವಿಕಲ್ಪಃ ಉಕ್ತರೀತ್ಯಾ ಸ್ವಾಭಾ-ವಿಕೋ ಯದಿ ಕೇನಚಿದಜ್ಞಾನಾದಿನಾ ಕಾರಣೇನ ಸ್ವಾಭಾವಿಕತ್ವೇನ ಕಲ್ಪಿತಃ, ತರ್ಹ್ಯಪಿ ಉಪದೇಶಾತ್ ಮಹತಾಮುಪದೇಶಬಲಾನ್ನಿವರ್ತೇತ ನಿವರ್ತತ ಏವ । ಕಃ ಸತಾಂ ವಾದಃ ? ಯದುಪದೇಶಾ-ನ್ನಾನಾವಿಧಸ್ವಾತಂತ್ರ್ಯಾದಿಭ್ರಮನಿವೃತ್ತಿರಿತ್ಯತ ಅಹ – ಜ್ಞಾತ ಇತಿ । ಬ್ರಹ್ಮಣಿ ಯಥಾವತ್ತಯಾ ಜ್ಞಾತೇ, ಸತಿ ದ್ವೈತಂ, ಶಿವಮದ್ವೈತಮಿತ್ಯತ್ರೋಕ್ತವ್ಯುತ್ಪತ್ತ್ಯಾ ಮಿಥ್ಯಾಜ್ಞಾನಂ ನ ವಿದ್ಯತೇ, ನಿವರ್ತತ ಇತ್ಯಯಂ ಸತಾಂ ವಾದ ಇತ್ಯರ್ಥಃ । ಇತಿಶಬ್ದಸ್ಯ ಇತ್ಯೇತೇ ಶ್ಲೋಕಾ ಭವಂತೀತಿ ಪೂರ್ವೇಣಾನ್ವಯಃ । ತತ್ವನಿರ್ಣಯ-ತಟ್ಟೀಕಯೋರನುವ್ಯಾಖ್ಯಾನಸುಧಯೋಶ್ಚೈತತ್ಶ್ಲೋಕದ್ವಯಂ ಭೇದಪಂಚಕಸ್ಯ ಸತ್ಯ-ತ್ವಾನಾದಿತ್ವಯೋರುಪಪಾದನಪರತಯಾ ವ್ಯಾಖ್ಯಾತಮ್ ॥ 10 ॥

ಶರೀರಾದಿಗಳಲ್ಲಿ ತನ್ನದು ಎಂಬ ಅಭಿಮಾನ ಸ್ವಾಭಾವಿಕ, ಭಗವದಿಚ್ಛೆಯಿಂದಾದುದಲ್ಲ ಎಂದು ಅಜ್ಞಾನದಿಂದ ಕಲ್ಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟರೂ, ಸಜ್ಜನರ ಉಪದೇಶದಿಂದ ಆ ಕಲ್ಪನೆ ದೂರವಾಗುವುದು. ಯಾವ ಉಪದೇಶದಿಂದ ನಾನು ನನ್ನದು ಎಂಬ ಭ್ರಮೆ ದೂರವಾಗುವುದೋ ಆ ಸಜ್ಜನರ ಸಿದ್ಧಾಂತ ಯಾವುದು ? ಎನ್ನುವುದಕ್ಕೆ ಉತ್ತರಿಸುತ್ತದೆ. ಪರಬ್ರಹ್ಮನನ್ನು ಸರಿಯಾಗಿ ತಿಳಿದಾಗ ಮಿಥ್ಯಾಜ್ಞಾನವು ನಾಶವಾಗುವುದು. ಮುಕ್ತಿಯು ದೊರಕುವುದು ಎಂಬುದೇ ಸಜ್ಜನರ ಉಪದೇಶವಾಗಿದೆ.

ಭಾಷ್ಯವು ಇದರ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನು ಹೀಗೆ ತಿಳಿಸಿದೆ :

ದ್ವಿ ಎಂದರೆ ಅನ್ಯಥಾ – ವಸ್ತು ಸ್ಥಿತಿಗೆ ವಿಪರೀತವಾಗಿ, ಇತ ಎಂದರೆ ತಿಳಿಯಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದು. ಹೀಗೆ ದ್ವಿತ ಎಂದರೆ ಅನ್ಯಥಾ ತಿಳಿಯಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದು. ದ್ವಿತವೆ, ದ್ವೈತ, ಅದ್ವೈತವೆಂದರೆ ಅನ್ಯಥಾ ತಿಳಿಯಲ್ಪಡದೆ ಸರಿಯಾಗಿಯೇ ತಿಳಿಯಲ್ಪಟ್ಟ ವಸ್ತು.

ಆದುದರಿಂದ ಜೀವಾತ್ಮನಿಗೆ ಶರೀರಾದಿಗಳ ಒಡೆತನವು ಅಜ್ಞಾನಾದಿ ಕಾರಣದಿಂದ ಕಲ್ಪಿತವಾಗಿದ್ದು ಅಸ್ವಾಭಾವಿಕ-ವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಜ್ಞಾನಿಗಳ ಉಪದೇಶದಿಂದ ಅದು ನಿವೃತ್ತಿ ಹೊಂದುವುದು. ಇದು ಸಜ್ಜನರ ಸಿದ್ಧಾಂತ – ಪರಬ್ರಹ್ಮನನ್ನು ತಿಳಿದಾಗ ಅನ್ಯಥಾ ಜ್ಞಾನವು ದೂರವಾಗುತ್ತದೆ.

ಜೀವಾತ್ಮನಿಗೆ ದೇಹಾದಿಗಳ ಒಡೆತನವು ವಿಕಲ್ಪವೆನಿಸಿದೆ. ಆ ಒಡೆತನ ವಾಸ್ತವವಾಗಿ ಇಲ್ಲ ಅಜ್ಞಾನಾದಿಕಾರಣಗಳಿಂದ ಕಲ್ಪಿಸಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದರೂ ಗುರುಗಳ ಉಪದೇಶದಿಂದ ಪರಿಹೃತವಾಗುವುದು. ಇದರಲ್ಲಿ ಸಂಶಯವಿಲ್ಲ ಪರಬ್ರಹ್ಮನನ್ನು ತಾತ್ವಿಕವಾಗಿ ತಿಳಿದಲ್ಲಿ ಅನ್ಯಥಾ ಜ್ಞಾನವು ನಶಿಸುವುದು. ಬಳಿಕ ಜೀವಾತ್ಮನು ಮುಕ್ತಿಯನ್ನು ಪಡೆಯುವನು. ಇದೇ ಸಜ್ಜನರ ಸಿದ್ಧಾಂತ-ವಾಗಿದೆ.

॥ ಇತಿ ದ್ವಿತೀಯಃ ಖಂಡಃ ॥

★ ★ ★

ಅಥ ತೃತೀಯಖಂಡಃ

ಏವಂ ಸಮಗ್ರೋಂಕಾರಪ್ರತಿಪಾದ್ಯಸ್ಯಾತ್ಮನೋ ವಿಶ್ವಾದಿರೂಪಚತುಷ್ಟಯಂ ನಿರೂಪ್ಯ ತೇಷಾಂ ರೂಪಾಣಾಂ ಅಕಾರಾದಿಪ್ರಣವಾಂಶಪ್ರತಿಪಾದ್ಯತ್ವಾದಿಮಾಹಾತ್ಮ್ಯಂ ವಕ್ತುಂ ಉಕ್ತಮನುವದತಿ – ಸೋಽಯಮಾತ್ಮಾಧ್ಯಕ್ಷರಮೋಂಕಾರ ಇತಿ ।

ಸೋಽಯಮಾತ್ಮಾಽಧ್ಯಕ್ಷರಮೋಂಕಾರೋಽಧಿಮಾತ್ರಂ
ಪಾದಾ, ಮಾತ್ರಾ, ಅಕಾರ, ಉಕಾರ, ಮಕಾರ ಇತಿ ।
ಜಾಗರಿತಸ್ಥಾನೋ ವೈಶ್ವಾನರೋಽಕಾರಃ ಪ್ರಥಮಾ ಮಾತ್ರಾ ।
ಆಪ್ತೇರಾದಿಮತ್ವಾದ್ವಾ । ಆಪ್ನೋತಿ ಹ ವೈ ಸರ್ವಾನ್
ಕಾಮಾನ್ ಆದಿಶ್ಚ ಭವತಿ ಯ ಏವಂ ವೇದ ॥ 1 ॥

ಓಮಿತ್ಯಾಕ್ರಿಯಮಾಣತಯೋಂಕಾರಶಬ್ದಿತಃ ಸೋಽಯಂ ಚತುರಾತ್ಮಕತ್ವೇನೋಕ್ತ ಆತ್ಮಾಧ್ಯಕ್ಷರಮ್ । (ಅಧಿ)ಸರ್ವತೋಽಧಿಕಂ ಚ ತದಕ್ಷರಮವಿನಾಶಿ ಚೇತ್ಯಧ್ಯಕ್ಷರಂ ಶಬ್ದಸ್ವಾಭಾವ್ಯಾನ್ನಪುಂಸಕತಾ । ಕೀದೃಶಮಕ್ಷರಮಿತ್ಯತ ಅಹ - ಅಧಿಮಾತ್ರಮಿತಿ । ಅಧಿಕಾ ಮಾತ್ರಾ ಇತಿ ಅಂಶಾ ಯಸ್ಯ ತದಕ್ಷರಮಧಿಮಾತ್ರಮ್ । ಮಾತ್ರಾಃ ಕಾ ಇತ್ಯತ ಅಹ - ಪಾದಾ ಮಾತ್ರಾ ಇತಿ । ಪದ್ಯಂತ ಇತಿ ಪಾದಾಃ ವಿಶ್ವಾದಿರೂಪಾಣಿ । ಪಾದಾಃ ಕ ಇತ್ಯತ ಅಕಾರಾದಿಪ್ರತಿಪಾದ್ಯಾ ವಿಶ್ವಾದಯ ಇತ್ಯಾಹ - ಅಕಾರ ಇತಿ । ಅ ಇತ್ಯಾಕ್ರಿಯತೇ । ಆಹೂಯತೇ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯತ ಇತ್ಯಕಾರೋ ವಿಶ್ವಃ । ಏವಮುಕ್ತದಿಶಾ ಉಕಾರಸ್ತೈಜಸಃ । ಮಕಾರಃ ಪ್ರಾಜ್ಞಃ । ಉಪಲಕ್ಷಣಮಿದಮ್ । ನಾದಬೋಧ್ಯಸ್ತುರೀಯೋಽಪಿ ನಾದ ಇತಿ ಶೇಷೋಕ್ತ್ಯಾ ಗ್ರಾಹ್ಯಃ । ಆವರ್ಣಪ್ರತಿಪಾದ್ಯಂ ರೂಪಂ ಸ್ಥಾನೋಕ್ತ್ಯಾ ನಿರ್ದಿಶತಿ ಜಾಗರಿತೇತಿ । ಆಕಾರಃ ಅ ಇತ್ಯಾಕ್ರಿಯಮಾಣಃ, ಪ್ರಥಮಾ ಮಾತ್ರಾ ಸಮಗ್ರಪ್ರಣವಪ್ರತಿಪಾದ್ಯಸ್ಯಾಕ್ಷರನಾಮ್ನಃ ಆತ್ಮನಃ ಪ್ರಥಮೋಽಂಶ ಇತ್ಯರ್ಥಃ । ಅತ್ರ ಜಾಗರಿತಸ್ಥಾನಃ ಪ್ರಥಮಾ ಮಾತ್ರಾ ವೈಶ್ವಾನರ ಇತ್ಯನೂದ್ಯ ಅಕಾರ ಇತ್ಯವರ್ಣಪ್ರತಿಪಾದ್ಯತ್ವಂ ವಿಧೀಯತ ಇತಿ ನ ಪೌನರುಕ್ತ್ಯಮಿತಿ ಬೋಧ್ಯಮ್ । ಏವಮಗ್ರೇಽಪಿ । ವೈಶ್ವಾನರಸ್ಯಾವರ್ಣವಾಚ್ಯತ್ವೇ ನಿಮಿತ್ತದ್ವಯಮಾಹ - ಆಪ್ತೇರಾದಿಮತ್ತ್ವಾದ್ವೇತಿ । ತತ್ತಜ್ಜೀವಯೋಗ್ಯಭೋಗ್ಯವಿಷಯಾನ್ ಭೋಗಾನ್ ಆಪಯತಿ ಪ್ರಾಪಯತಿ ವಿಶ್ವ ಇತಿ ಅ ಇತ್ಯುಚ್ಯತೇ ವಿಶ್ವ ಇತ್ಯರ್ಥಃ । ಅಪ್ಲೃ ವ್ಯಾಪ್ತೌ ಅಂತರ್ಣೀತಣ್ಯರ್ಥಾಡ್ಡಪ್ರತ್ಯಯೇ ಅ ಇತಿ ರೂಪಮಿತಿ ಭಾವಃ । ಪ್ರಾಜ್ಞಸ್ತೈಜಸಶ್ಚಾದೀ ಅಸ್ಯೇತಿ ಆದಿಮಾನ್, ತಸ್ಮಾದ್ವಾ ಅ ಇತ್ಯುಚ್ಯತ ಇತ್ಯರ್ಥಃ । ಸುಷುಪ್ತೌ ಸ್ವಪ್ನೇ ಚ ಪ್ರಾಜ್ಞತೈಜಸಾಭ್ಯಾಮೇಕೀಭೂತೋ ವಿಶ್ವಃ ಸುಪ್ತೇರುತ್ಥಾನೇ ಪ್ರಾಜ್ಞಾತ್, ಸ್ವಪ್ನಾದುತ್ಥಾನೇ ತೈಜಸಾದ್ವಿನಿಕ್ತಸ್ಸನ್ ದಕ್ಷಿಣಾಕ್ಷಿಸ್ಥಾನಮಾಯಾತೀತಿ ತಯೋರಾದಿತಯಾ ವಿಶ್ವಸ್ಯ ತದಾದಿತ್ವಮಿತಿ ಭಾವಃ । ಏತನ್ನಿಮಿತ್ತದ್ವಯಯುಕ್ತತ್ವೇನಾವರ್ಣವಾಚ್ಯತ್ವಂ ವಿಶ್ವಸ್ಯ ಜಾನತಃ ಫಲಮಾಹ - ಆಪ್ನೋತಿ ಹ ವಾ ಇತಿ । ಯೋಽಧಿಕಾರೀ ಏವಮಕಾರವಾಚ್ಯತ್ವಂ ವಿಶ್ವಸ್ಯ ವೇದ, ಅಸ್ಯೇತಿ ಶೇಷಃ । ಅಸ್ಯ ವೇದಿತುಃ ಸ ವಿಶ್ವಃ ಸರ್ವಾನ್ ಸ್ವಯೋಗ್ಯಾನ್ ಸರ್ವಾನ್ ಕಾಮಾನ್ ಕಾಮ್ಯಮಾನಾನಾಪ್ನೋತಿ ಪ್ರಾಪಯತಿ ಅಂತರ್ಣೀತಣಿಚ್ । ಆದಿಶ್ಚ । ವಿಶ್ವ ಏವಂ ವೇದಿತುರಾದಿಶ್ಚ ಭವತಿ । ಆವಿರ್ಭೂತಸ್ವರೂಪತಯಾ ಮುಕ್ತರೂಪೇಣ ತತ ಉತ್ಪದ್ಯತೇ ತಜ್ಜಾನಾತಿ ತಸ್ಯಾಯಮಾದಿಃ ಕಾರಣಂ ಭವತೀತ್ಯರ್ಥಃ । ಯದ್ವಾ ಆದಿಶ್ಚೇತ್ಯತ್ರೈವಾಸ್ಯೇತಿ ಶೇಷಃ । ಆಪ್ನೋತೀತ್ಯತ್ರ ತು ಸ ಜ್ಞಾನೀತಿ ಶೇಷೋ ಧ್ಯೇಯಃ ॥ 1 ॥

ಹೀಗೆ ಸಮಗ್ರ ಓಂಕಾರ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನಾದ ಶ್ರೀ ಹರಿಯ ವಿಶ್ವಾದಿನಾಲ್ಕು ರೂಪಗಳನ್ನು ಹಿಂದಿನ ಎರಡು ಖಂಡಗಳಲ್ಲಿ ನಿರೂಪಿಸಿಯಾಯಿತು. ಈ ರೂಪಗಳು ಓಂಕಾರದ ಭಾಗಗಳಾದ ಅಕಾರ, ಉಕಾರ, ಮಕಾರ ನಾದಗಳಿಂದ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯವೆಂದು ಈ ಖಂಡ ಹೇಳುತ್ತದೆ.

ಓಂಕಾರವಾಚ್ಯನೂ ವಿಶ್ವಾದಿ ನಾಲ್ಕು ರೂಪಗಳುಳ್ಳವನೂ ಆದ ಶ್ರೀ ಹರಿಯು ಅಧಿ ಸರ್ವೋತ್ತಮನಾಗಿರುವನು, ಅಕ್ಷರ - ಅವಿನಾಶಿಯಾಗಿರುವನು. ಅಧಿಮಾತ್ರ ಪೂರ್ಣವಾದ ವಿಶ್ವಾದಿ ಅಂಶಗಳುಳ್ಳವನು ಅಕಾರವಾಚ್ಯನಾದ ವಿಶ್ವ, ಉಕಾರವಾಚ್ಯನಾದ ತೈಜಸ, ಮಕಾರವಾಚ್ಯನಾದ ಪ್ರಾಜ್ಞ, ನಾದವಾಚ್ಯನಾದ ತುರೀಯ ಇವೆ ಆ ನಾಲ್ಕು ಅಂಶಗಳು.

ಭಗವಂತನ ನಾಲ್ಕು ಅಂಶಗಳಲ್ಲಿ ಜೀವನ ಶರೀರದ ಕಣ್ಣಿನಲ್ಲಿರುವ ಮೊದಲ ಅಂಶನಾದ ವೈಶ್ವಾನರನು ಓಂಕಾರದ ಮೊದಲ ಅಕ್ಷರವಾದ ಅಕಾರದಿಂದ ವಾಚ್ಯನು ಏಕೆಂದರೆ, ಅವನು ಜೀವಾತ್ಮರಿಗೆ ಅವರ ಯೋಗ್ಯತೆಗೆ ತಕ್ಕಂತೆ ಭೋಗ್ಯ ವಿಷಯಗಳನ್ನು ಒದಗಿಸಿಕೊಡುತ್ತಾನೆ. ಮತ್ತು ಜೀವನು ಸುಪ್ತ್ಯವಸ್ಥೆಯಿಂದ ಜಾಗ್ರದವಸ್ಥೆಗೆ ಬರುವಾಗ ಪ್ರಾಜ್ಞ ರೂಪವೂ, ಸ್ವಪ್ನಾವಸ್ಥೆಯಿಂದ ಜಾಗ್ರದವಸ್ಥೆಗೆ ಬರುವಾಗ ತೈಜಸ ರೂಪವೂ ಆದಿಯಾಗಿ (ಕಾರಣವಾಗಿ) ಉಳ್ಳವನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಇಂತಹ ಅಕಾರ ವಾಚ್ಯನಾದ ವಿಶ್ವವನ್ನು ಯಾರು ಉಪಾಸನೆ ಮಾಡುವರೋ ಅವನು ತನಗೆ ಯೋಗ್ಯವಾದ ಸಕಲಭೋಗಗಳನ್ನೂ ಹೊಂದುವನು. ವಿಶ್ವನು ತನ್ನ ಉಪಾಸಕನ ಮುಕ್ತಿಗೂ ಕಾರಣನಾಗುವನು.

ವಿವರಣೆ : ಅಂತರ್ಣೀತಣ್ಯರ್ಥವಾದ ಅಪ್ಲ್ಯ ವ್ಯಾ ಎನ್ನುವ ಧಾತುವಿಗೆ ಡ ಪ್ರತ್ಯಯವನ್ನು ಹೇಳಿದಾಗ ಅ ಎನ್ನುವ ರೂಪಸಿದ್ಧಿಸುತ್ತದೆ. ಅಥವಾ ಪ್ರಾಜ್ಞಸ್ತೈಜಸಶ್ಚ ಆದೀ ಅಸ್ಯ ಎಂದು ಮತ್ವರ್ಥೀಯ ಸಮಾಸ ಮಾಡಿದರಾಗಲಿ ಮೇಲಿನ ರೂಪಸಿದ್ಧವಾಗುವುದು.

ಎಲ್ಲರಿಗಿಂತಲೂ ಉತ್ತಮನೂ ಅವಿನಾಶಿಯೂ ಆಗಿರುವುದರಿಂದ ವಿಶ್ವಾದಿ ಅಂಶಗಳುಳ್ಳ ಪರಮಾತ್ಮನು ಆದ್ಯಕ್ಷರ ಎನಿಸಿರುವನು. ಅವನ ಅಂಶಗಳೂ ಪೂರ್ಣವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಅಧಿಮಾತ್ರ ಎನಿಸಿರುವನು. ಉಪನಿಷತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಆಕಾರಃ ಎಂದರೆ ಅ ಎಂಬ ಹೆಸರಿನಿಂದ ಕರೆಯಲ್ಪಡುವವನು ಎಂದರ್ಥ. ಈ ಮಂತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಚಕ್ಷುಸ್ಸಿನಲ್ಲಿರುವ ವೈಶ್ವಾನರನು ಮೊದಲ ಅಂಶ ಎಂದು ಮುಂತಾಗಿ ಮೊದಲೇ ಹೇಳಿದ್ದನ್ನು ಅನುವಾದಿಸಿ ಅಂತಹ ವೈಶ್ವಾನರನು ಆವರ್ಣದಿಂದ ಕರೆಯಲ್ಪಡುವವನು ಎಂದು ಮುಂತಾಗಿ ವಿಧಿಸಲಾಗಿದೆ.

ಪ್ರಾಜ್ಞನೂ ತೈಜಸನೂ ವಿಶ್ವದ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಗೆ ಆದಿಯಾಗಿರುವುದರಿಂದ (ಕಾರಣನಾಗಿರುವುದರಿಂದ) ವಿಶ್ವನು ಸ್ವಪ್ನದಿಂದ ಎಚ್ಚರವಾದಾಗ ತೈಜಸನಿಂದ ಪ್ರತ್ಯೇಕನಾಗುವನು. ಹೀಗೆ ವಿಶ್ವನ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತಿಯಾಗಿ ಪ್ರಾಜ್ಞ ತೈಜಸರು ಕಾರಣರಾಗಿರುವರು.

ಉಪನಿಷತ್ತಿನಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವನು ಆವರ್ಣವಾಚ್ಯನು ಎಂದು ತಿಳಿದವನು ಆದಿಯಾಗುತ್ತಾನೆ - ಆದಿಶ್ಚ ಭವತಿ ಯ ಏವಂ ವೇದ ಎಂದಿದೆ. ಇದಕ್ಕೆ ಆಪಾತತಃ ಕಾಣುವಂತೆ ಉಪಾಸಕನೇ ಆದಿಯಾಗುವನೆಂದು ಅರ್ಥವಲ್ಲ, ಬದಲಾಗಿ ಉಪಾಸಕನಿಗೆ ವಿಶ್ವನು ಆದಿಯಾಗುವನು ಮುಕ್ತಿಗೆ ಕಾರಣನಾಗುವನು ಎಂದು ಅರ್ಥ.

ಇದನ್ನೇ ಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಹೇಳಿದೆ :

ಅಧಿಕಂ ಸರ್ವತಃ ಅವಿನಾಶಿ ಚ ಇತಿ ಅದ್ಯಕ್ಷರಮ್ । ಅಧಿಕಾ ಏವ ಮಾತ್ರಾ ಅಂಶಾ ಯಸ್ಯ, ತದಧಿಮಾತ್ರಮ್ । ಅ ಇತ್ಯನೇನ ಅಭಿದಾನೇನ ಅಕ್ರಿಯತೇ ಇತಿ ಅಕಾರಃ । ತತ್ರ ಪೂರ್ವೋಕ್ತೋ ವೈಶ್ವಾನರಃ ಪ್ರಥಮಾ ಮಾತ್ರೇ ತ್ಯಾದಿ ಅನುವಾದಃ । ಆಕಾರ ಇತ್ಯಾಧಿಕಂ ವಿಧೇಯಮ್ । ಪ್ರಾಜ್ಞಃ ತೈಜಸಶ್ಚ ಆದಿರಸ್ಯೇತಿ ಆದಿಮಾನ್ । ಸುಪ್ತೇರುತ್ಥಾನೇ ಪ್ರಾಜ್ಞಾದ್ ವಿಭಕ್ತೋ ಭವತಿ ವಿಶ್ವಃ । ಸ್ವಪ್ನಾದುತ್ಥಾನೇ ತೈಜಸಾತ್ । ಆದಿಶ್ಚಾಸ್ಯ ಉಪಾಸಕಸ್ಯ ಭವತಿ ।

ಕೋ ದ್ವಿತೀಯಃ ಪಾದಃ ? ಯ ಉಕಾರ ಇತ್ಯತ ಆಹ – ಸ್ವಪ್ನಸ್ಥಾನ ಇತಿ ।

ಸ್ವಪ್ನಸ್ಥಾನಸ್ತೈಜಸ ಉಕಾರೋ ದ್ವಿತೀಯಾ ಮಾತ್ರಾ ।
ಉತ್ಕರ್ಷಾದುಭಯತ್ವಾದ್ ವಾ । ಉತ್ಕರ್ಷತಿ ಹ ವೈ ಜ್ಞಾನಸಂತತಿಂ
ಸಮಾನಶ್ಚ ಭವತಿ ನಾಸ್ಯಾಬ್ರಹ್ಮವಿತ್ ಕುಲೇ ಭವತಿ । ಯ ಏವಂ ವೇದ ॥ 2 ॥

ಸ್ವಪ್ನಸ್ಥಾನೋ ದ್ವಿತೀಯಾ ಮಾತ್ರಾ ಆತ್ಮನೋ ದ್ವಿತೀಯೋಽಂಶಃ । ತೈಜಸ ಉಕಾರಃ ಉ ಇತ್ಯಾಕ್ರಿಯಮಾಣತ್ವಾದುಕಾರ ಇತ್ಯುಕ್ತಃ । ಉವರ್ಣವಾಚ್ಯತ್ವೇ ನಿಮಿತ್ತದ್ವಯಮಾಹ ಉತ್ಕರ್ಷಾದುಭಯತ್ವಾದ್ವೇತಿ । ಜಾಗ್ರದ್ದಶಾಯಾಂ ವಿದ್ಯಮಾನದೇಹಾಭಿಮಾನಾದುತ್ಥಾಪ್ಯ ದೇಹಾಭಿಮಾನಂ ತ್ಯಾಜಯಿತ್ವಾ ಸ್ವಪ್ನಮಂಡಲೇ ಜೀವಂ ಕರ್ಷತೀತ್ಯುತ್ಕರ್ಷಣಾದ್ಧೇತೋರ್ವಾ, ಬಾಹ್ಯಾಜ್ಞಪ್ತಿರೂಪನಿದ್ರಾಂ ವಾಸನಾಮಯವಿಷಯಾನುಭವಂ ಚ ಪ್ರಯಚ್ಛತೀತ್ಯುಭಯತ್ವಾತ್ । ಉಭಯಹೇತುತ್ವಾದ್ವಾ ನಿಮಿತ್ತಾದ್ ಉ ಇತ್ಯುಚ್ಯತೇ ತೈಜಸ ಇತ್ಯರ್ಥಃ । ತಥಾ ವೇದಿತುಃ ಫಲಮಾಹ ಉತ್ಕರ್ಷತಿ ಹ ವಾ ಇತಿ । ಯೋಽಧಿಕಾರೀ ಏವಂ ನಿಮಿತ್ತದ್ವಯಯುಕ್ತತಯೋಕಾರವಾಚ್ಯತೈಜಸಂ ವೇದ ಸ ಜ್ಞಾನೀ ಜ್ಞಾನಸಂತತಿಂ ಜ್ಞಾನಧಾರಾಂ, ಜ್ಞಾನನಿತ್ಯತ್ವಮಿತಿ ಯಾವತ್, ಆಪ್ನೋತೀತ್ಯನುಷಂಗಃ । ಉತ್ಕರ್ಷತಿ ದೇಹಬಂಧಾದಾತ್ಮಾನಂ ಉತ್ಕರ್ಷತಿ ಉದ್ಧರತಿ । ಉತ್ಕೃಷ್ಯ ಚ ಸಮಾನಶ್ಚ 'ಮಾನವಂತರ್ಗತಿಃ ಸ್ಮೃತಾ' ಇತ್ಯುಕ್ತೇಃ ಮಾನಸಹಿತಃ ಸಮಾನಃ ಸರ್ವಮೋಕ್ಷಿಣಾಂ ಅಂತರ್ಗತಸ್ತನ್ಮಧ್ಯಸ್ಥೋ ಭವತೀತ್ಯರ್ಥಃ । ದೋಷಾಭಾವಾತ್ ಸ್ನೇಹಾಚ್ಚೇತಿ ಭಾವಃ । ಅಸ್ಯ ಜ್ಞಾನಿನಃ ಕುಲೇ ಅಬ್ರಹ್ಮವಿನ್ನ ಭವತಿ ಬ್ರಹ್ಮಜ್ಞಾನಿಸಂತತಿರೇವ ಭವತೀತ್ಯರ್ಥಃ ॥ 2 ॥

ಜೀವಾತ್ಮರ ಕಂಠದಲ್ಲಿರುವ ಹರಿಯ ಎರಡನೆಯ ಅಂಶನಾದ ತೈಜಸನು ಓಂಕಾರದಲ್ಲಿ ಅಡಕವಾದ ಉಕಾರದಿಂದ ವಾಚ್ಯನು. ಏಕೆಂದರೆ ಇವನು ಜೀವಾತ್ಮನನ್ನು ಎಚ್ಚರಾವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿರುವ ದೇಹಾಭಿಮಾನದಿಂದ ಬಿಡಿಸಿ ಸ್ವಪ್ನ ಪ್ರಪಂಚಕ್ಕೆ ಸೆಳೆಯುವವನು ಮತ್ತು ಬಾಹ್ಯ ಪ್ರಪಂಚದ ಅಜ್ಞಾನರೂಪವಾದ ನಿದ್ದೆ ಹಾಗೂ ಸ್ವಾಪ್ನ ವಸ್ತುಗಳ ಅನುಭವ ಇವೆರಡಕ್ಕೂ ಕಾರಣನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ಯಾರು ತೈಜಸನನ್ನು ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಉಪಾಸನೆ ಮಾಡುವನೋ ಅವನು ಮುಕ್ತನಾಗಿ ನಿತ್ಯಜ್ಞಾನವನ್ನು ಪಡೆಯುವನು. ದೇಹಬಂಧನದಿಂದ ತನ್ನನ್ನು ಮೇಲೆತ್ತಿಕೊಳ್ಳುವನು ತೈಜಸನಲ್ಲಿರುವ ಭಕ್ತಿಯಿಂದಾಗಿಯೂ, ಕಾಮರಾಗಾದಿ ದೋಷಗಳಿಲ್ಲದಿರುವುದಾಗಿಯೂ ಎಲ್ಲ ಮುಕ್ತರ ನಡುವೆ ತಾನೂ ಒಬ್ಬನಾಗಿ ಸೇರಿಕೊಳ್ಳುವನು. ಇಂಥಹ ಜ್ಞಾನಿಯ ಕುಲದಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮ ಜ್ಞಾನಿಗಳಾಗದ ಮಕ್ಕಳು ಹುಟ್ಟುವುದಿಲ್ಲ.

ತೈಜಸನು ಉಕಾರದಿಂದ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನಾಗಲು ಉಪನಿಷತ್ತು ಹೇಳಿದ ನಿಮಿತ್ತಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಉತ್ಕರ್ಷ. ಇದಕ್ಕೆ ಶರೀರಾಭಿಮಾನದಿಂದ ಬಿಡಿಸಿ ವಾಸನಾಮಯವಾದ ಸ್ವಾಪ್ನ ವಸ್ತುಗಳೆಡೆಗೆ ಜೀವವನ್ನು ಸೆಳೆಯುವವನು: ಎಂದರ್ಥ. ಮತ್ತೊಂದು ನಿಮಿತ್ತ ಉಭಯತ್ವ ಮನಸ್ಸಿನ ಹೊರತು ಬೇರೆ ಇಂದ್ರಿಯಗಳ ಚಟುವಟಿಕೆಗಳಿಗೆ ವಿರಾಮ ರೂಪವಾದ ನಿದ್ರೆ ಹಾಗೂ ಸ್ವಾಪ್ನವಿಷಯಾನುಭವ ಇವೆರಡನ್ನು ಜೀವನಿಗೆ ಉಂಟುಮಾಡುವವನು ಎಂದು ಅದರ ಅರ್ಥ. ಎಂದು ಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಹೇಳಿದೆ.

ಕಃ ತೃತೀಯಃ ಪಾದಃ ? ಕಥಮಸ್ಯ ಮಕಾರತ್ವಮ್ ? ಕಿಂಚ ತದ್‌ಜ್ಞಾನಿನಃ ಫಲಮ್ ? ಇತ್ಯತಸ್ತತ್-ಸರ್ವಂ ಕ್ರಮಾದಾಹ - ಸುಷುಪ್ತಸ್ಥಾನ ಇತಿ ।

ಸುಷುಪ್ತಸ್ಥಾನಃ ಪ್ರಾಜ್ಞೋ ಮಕಾರಸ್ತೃತೀಯಾ ಮಾತ್ರಾ ।
ಮಿತೇರಪೀತೇರ್ವಾ । ಮಿನೋತಿ ಹ ವಾ ಇದಂ
ಸರ್ವಮಪೀತಿಶ್ಚ ಭವತಿ ಯ ಏವಂ ವೇದ ॥ 3 ॥

ಸುಷುಪ್ತಸ್ಥಾನಸ್ತೃತೀಯಾ ಮಾತ್ರಾ ಆತ್ಮನಸ್ತೃತೀಯೋಽಂಶಃ ಪ್ರಾಜ್ಞಃ ಮಕಾರೋ ಮ ಇತ್ಯಾಕ್ರಿಯ-ಮಾಣಃ । ಕುತಃ ? ಮಿತೇರಪೀತೇರ್ವಾ । ಸ್ವಾತ್ಮನಿ ಜೀವಮಂತರ್ಯಮಯತೀತಿ ಸ್ವಾಂತರ್ಗಮನ-ಹೇತೋರ್ವಾ ವೃತ್ತಿಜ್ಞಾನಸ್ಯಾಪೀತೇರಪ್ಯಯಶಬ್ದಿತಲಯಕರಣಾದ್ವಾ ಮ ಇತ್ಯಾಕ್ರಿಯತ ಇತ್ಯರ್ಥಃ । ಯೋಽಧಿಕಾರೀ ಏವಂ ನಿಮಿತ್ತದ್ವಯಯುಕ್ತತ್ವೇನ ಮಕಾರವಾಚ್ಯಂ ಪ್ರಾಜ್ಞಂ ವೇದ, ಸ ಜ್ಞಾನೀ ಇದಂ ಸರ್ವಂ ಯಥಾಯೋಗ್ಯಂ ಜಗನ್ಮಿನೋತಿ ಸ್ವಾಂತರ್ಗಮಯತಿ । ಜೀವಾನಾಮಣುತ್ವೇಽಪ್ಯಧಿಕಾರಿಣಃ ಸೂರ್ಯಾದೇರಿವ ಪ್ರಕಾಶತೋ ವ್ಯಾಪ್ತಿರಸ್ತೀತಿ ತನ್ಮಧ್ಯೇಽಂತರ್ಗಮಯತಿ ಮುಕ್ತಃ ಸನ್ನಿತಿ ಭಾವಃ । ಅಪೀತಿಶ್ಚ ಭವತಿ ಅಪ್ಯಯಕೃಚ್ಚ ಭವತಿ, ದುಃಖಾದ್ಯನಿಷ್ಟಸ್ಯೇತ್ಯರ್ಥಃ ॥ 3 ॥

ಜೀವನ ಶರೀರದ ಹೃದಯಭಾಗದಲ್ಲಿರುವ ಹರಿಯ ಮೂರನೇ ಅಂಶವಾದ ಪ್ರಾಜ್ಞನು ಓಂಕಾರದ ಮಕಾರದಿಂದ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನು ಏಕೆಂದರೆ, ಅವನು ನಿದ್ರಾವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿ ಜೀವನವನ್ನು ತನ್ನೊಳಗೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಳ್ಳುವನು ಮತ್ತು ಆಗ ಜೀವನಿಗೆ ಬಾಹ್ಯ ಪದಾರ್ಥಗಳ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಲಯಗೊಳಿಸುವನು. ಯಾರು ಪ್ರಾಜ್ಞನನ್ನು ಈ ರೀತಿ ತಿಳಿಯುವನೋ ಅವನು ಜಗತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲ ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನೂ ತನ್ನ ಜ್ಞಾನ ಪ್ರಕಾಶದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಗತವನ್ನಾಗಿ ಮಾಡಿಕೊಳ್ಳುವನು. ಅಂದರೆ ಎಲ್ಲವನ್ನು ತಿಳಿದುಕೊಳ್ಳುವನು. ದುಃಖಾದಿ ಸಂಸಾರವನ್ನು ಕೂಡಾ ನೀಗಿಕೊಳ್ಳುವನು.

ಈ ಅಭಿಪ್ರಾಯವನ್ನೇ ಭಾಷ್ಯದಲ್ಲಿ ಹೀಗೆ ಹೇಳಲಾಗಿದೆ :

ಪ್ರಾಜ್ಞನು ಮಕಾರವಾಚ್ಯವಾಗಲು ಉಪನಿಷತ್ತು ಹೇಳಿದ ನಿಮಿತ್ತಗಳಲ್ಲಿ ಒಂದು ಮಿತಿ. ಅಂದರೆ ಜೀವನನ್ನು ಆಲಂಗಿಸಿ ತನ್ನೊಳಗೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಳ್ಳುವುದು. ಈ ಮೂರು ಉಪನಿಷನ್ಮಂತ್ರಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಿರುವ ಪ್ರಮೇಯಗಳನ್ನು ಬ್ರಹ್ಮತರ್ಕ ಸ್ಪಷ್ಟಪಡಿಸಿದೆ - ಸರ್ವೋತ್ತಮನೂ ಅವಿನಾಶಿಯೂ ಆಗಿರುವುದರಿಂದ ವಿಶ್ವಾದಿ ಅಂಶಗಳುಳ್ಳ ಪರಮಾತ್ಮನು ಆದ್ಯಕ್ಷರ ಎನಿಸಿರುವನು. ಮಾತ್ರೆ ಎಂದರೆ ಅಂಶವೆಂದರ್ಥ. ಪರಮಾತ್ಮನ ಅಂಶಗಳಲ್ಲಿ ಪ್ರತಿಯೊಂದು ಪೂರ್ಣವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಅವನು ಅಧಿ ಮಾತ್ರನೆಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುವನು. ಶ್ರೀ ವಿಷ್ಣುವು ಓಂಕಾರ ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುವುದರಿಂದ ಓಂಕಾರನೆಂದೇ ಶ್ರುತಿಗಳಲ್ಲಿ ಹೇಳಲ್ಪಟ್ಟಿದ್ದಾನೆ. ಓಂಕಾರದ ಮೊದಲ ಅಕ್ಷರ ಅಕಾರ ಇದು ಆಪ್ತಿ ಅಂದರೆ ಹೊಂದುವಿಕೆ ಎಂಬ ಅರ್ಥವನ್ನು ಹೇಳುವುದು. ಓಂಕಾರವಾಚ್ಯನಾದ ಭಗವಂತನ ಮೊದಲ ಅಂಶನಾದ ವಿಶ್ವನು ಜೀವನಿಗೆ ವಿಷಯ ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು ಹೊಂದಿಸಿ-ಕೊಡುವುದರಿಂದ ಆಪ್ತಿ ಎನಿಸಿರುವನು. ಆದ್ದರಿಂದ ಓಂಕಾರದ ಮೊದಲ ಅಕ್ಷರವಾದ ಆಕಾರದಿಂದ ವಾಚ್ಯನಾಗಿದ್ದಾನೆ. ವಿಶ್ವನು ಪ್ರಾಜ್ಞ ಮತ್ತು ತೈಜಸರಿಂದ ಅತ್ಯಂತ ಅಭಿನ್ನನು. ಆದರೂ ಅವನು ಪ್ರಾಜ್ಞ ಅಥವಾ ತೈಜಸರೂಪಗಳಿಂದ ಐಕ್ಯ ಹೊಂದಿದ್ದು ಮತ್ತೆ ಪ್ರತ್ಯೇಕನಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಆದಿಮಾನ್ ಎನಿಸಿರುವನು. ಉಪಾಸಕನು ವಿಶ್ವನಿಂದ ಮುಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ

ಸಚ್ಚಿದಾನಂದ ರೂಪನಾಗಿ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತನಾಗುವುದರಿಂದ ಉಪನಿಷತ್ತಿನಲ್ಲಿ ಉಪಾಸಕನಿಗೆ ವಿಶ್ವನು ಆದಿಯಾಗುವನೆಂದು ಹೇಳಿದೆ. ಮುಕ್ತಿಗೆ ಕಾರಣನಾಗುವನೆಂದು ಅರ್ಥ. ಹಾಗೆಯೇ ವಿಶ್ವೋಪಾಸಕನು ತಾನು ಬಯಸಿದ ವಿಷಯಗಳೆಲ್ಲವನ್ನೂ ಹೊಂದುವನು.ನಿದ್ರೆ ಹಾಗೂ ಸ್ವಾಪ್ನ ವಿಷಯಾನುಭವ ಇವೆರಡಕ್ಕೂ ಕಾರಣನಾಗಿರುವ ಪ್ರಯುಕ್ತ ತೈಜಸನು ಉಭಯ ಎನಿಸಿರುವನು ಹಾಗೆಯೇ ಜೀವಾತ್ಮನ ದೇಹಾಭಿಮಾನವನ್ನು ಹೋಗಲಾಡಿಸಿ ವಾಸನಾಮಯ ಪದಾರ್ಥಗಳನ್ನು ತೋರಿಸಿಕೊಡುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಜೀವಾತ್ಮನನ್ನು ಸ್ವಪ್ನಸ್ಥಾನಕ್ಕೆ ತೈಜಸನಿಗೆ ಉತ್ಕರ್ಷತ್ವವು ಇರುವುದು. ತೈಜಸನು ಉಕಾರ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನೆಂದು ತಿಳಿದವನು ಲಿಂಗದೇಹದಿಂದ ತನ್ನನ್ನು ಮೇಲೆತ್ತಿಸಿಕೊಂಡು ಮುಕ್ತನಾಗುವುದರಿಂದ ನಿತ್ಯಜ್ಞಾನವನ್ನು ಹೊಂದುವನು. ತೈಜಸನಲ್ಲಿರುವ ಭಕ್ತಿಯಿಂದಾಗಿಯೂ ಕಾಮರಾಗಾದಿ ದೋಷಗಳಿಲ್ಲದಿರುವುದರಿಂದಾಗಿಯೂ ಅವನು ಉಳಿದ ಮುಕ್ತಾತ್ಮರ ಮಧ್ಯದಲ್ಲಿರುವವನಾಗುವನು.

ಪ್ರಾಜ್ಞನು ಅಜ್ಞಾನಾವೃತ್ತನಾದ ಜೀವನನ್ನು ತನ್ನೊಳಗೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಳ್ಳುವನು. ಅಲ್ಲದೆ ಜೀವನ ಬಾಹ್ಯ ಪದಾರ್ಥ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ಲಯಗೊಳಿಸುವನು. ಒಳಗೆ ಸೇರಿಸಿಕೊಳ್ಳುವಿಕೆಯೋ ಮಾನ ಎನಿಸಿದ್ದು ಇಂತಹ ಕ್ರಿಯೆಯನ್ನು ನಡೆಸು-ವುದರಿಂದ ಪ್ರಾಜ್ಞನು ಮಾನ ಎಂದೂ ಬಾಹ್ಯ ಜ್ಞಾನವನ್ನು ನಾಶಪಡಿಸುವುದರಿಂದ ಅದೀತಿ ಎಂದೂ ಕರೆಯಲ್ಪಟ್ಟಿರುವನು. ಪ್ರಾಜ್ಞನನ್ನು ಮಕಾರವಾಚ್ಯನನ್ನಾಗಿ ತಿಳಿದವನೂ ಕೂಡಾ ಮುಕ್ತಿಯನ್ನು ಪಡೆದವನಾಗಿ ತನ್ನ ಜ್ಞಾನಪ್ರಕಾಶದ ವ್ಯಾಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಎಲ್ಲವನ್ನು ಒಳಪಡಿಸಿಕೊಳ್ಳುವನು. ಅಂದರೆ ಎಲ್ಲ ವಸ್ತುಗಳ ಜ್ಞಾನವನ್ನೂ ಪಡೆಯುವನು. ದುಃಖಾದಿ ಅನಿಷ್ಟಗಳನ್ನೂ ಪರಿಹರಿಸಿಕೊಳ್ಳುವನು. ಜೀವಾತ್ಮರು ಅಣುಗಳಾಗಿರುವರು ಆದರೂ ಅವರ ಪ್ರಕಾಶವು ಬ್ರಹ್ಮಾಂಡದ ಹೊರಗೂ ವ್ಯಾಪಿಸಿ-ರುವುದು. ಹೀಗೆ ಪ್ರಕಾಶದಿಂದ ವ್ಯಾಪಕವಾಗಿರುವುದರಿಂದ ಮುಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಜಗತ್ತು ಜೀವರಲ್ಲಿ ಸೇರಿಕೊಳ್ಳುವುದೆಂದು ವ್ಯವಹರಿಸಲಾಗಿದೆ ॥ 3 ॥

ಏವಂ ರೂಪತ್ರಯಂ ಪ್ರಣವಗತಾಕಾರಾದಿವರ್ಣತ್ರಯಪ್ರತಿಪಾದ್ಯಮುಕ್ತ್ವಾ ಚತುರ್ಥಂ ರೂಪ-ಮಮಾತ್ರಶ್ಚತುರ್ಥ ಇತ್ಯಾದಿನಾಽಗ್ರೇ ವಿವಕ್ಷುಃ ಪ್ರಾಗುಕ್ತರೂಪತ್ರಯಜ್ಞಾನಿನೋ ಯಾನಿ ಫಲಾನ್ಯುಕ್ತಾನಿ ತತ್ರ ಬ್ರಹ್ಮದೃಷ್ಟಶ್ಲೋಕಾನ್ ಪ್ರಮಾಣಯತಿ – ತತ್ರೈತ ಇತಿ ।

ತತ್ರೈತೇ ಶ್ಲೋಕಾ ಭವಂತಿ ।

ವಿಶ್ವಸ್ಯಾತ್ವವಿವಕ್ಷಾಯಾಮಾದಿಸಾಮಾನ್ಯಮುತ್ಕಟಮ್ ।
ಮಾತ್ರಾಸಂಪ್ರತಿಪತ್ತೌ ಸ್ಯಾದಾಪ್ತಿಸಾಮಾನ್ಯಮೇವ ಚ ॥ 4 ॥

ತತ್ರ ರೂಪತ್ರಯಜ್ಞಾನಿಫಲೇ ಏತೇ ವಕ್ಷ್ಯಮಾಣಶ್ಲೋಕಾಃ ಸಂವಾದಿನೋ ಭವಂತಿ । ಕ್ರಮೇಣ ತಾನ್ ಮಂತ್ರಾನ್ ಪಠತಿ – ವಿಶ್ವಸ್ಯೇತಿ । ಅತ್ವವಿವಕ್ಷಾಯಾಮಿತಿ ವಿವಕ್ಷಾಪದೇನೋಪಾಸನಂ ಗ್ರಾಹ್ಯಮ್ । ಆದಿಮತ್ತ್ವಾದ್ವೇತ್ಯತ್ರೋಕ್ತದಿಶಾ ಆದಿಮತ್ತ್ವನಿಮಿತ್ತೇನ ಪ್ರಣವೈಕದೇಶಾಕಾರವಾಚ್ಯ-ತ್ವೋಪಾಸನಾಯಾಂ ಸತ್ಯಾಮುಪಾಸಕಸ್ಯಾದಿಸಾಮಾನ್ಯಂ ಆದಿಶ್ಚೇತ್ಯತ್ರೋಕ್ತದಿಶಾಽಽದಿಮತ್ತ್ವ-ಸಾಮಾನ್ಯಂ ಆದಿಮತ್ತ್ವೇನ ವಿಶ್ವಸಾಮ್ಯಂ ಭವತಿ । ಉತ್ಕಟಂ ಸ್ಪಷ್ಟಮೇತತ್ । 'ತಂ ಯಥಾ ಯಥೋ-ಪಾಸತೇ ತದೇವ ಭವತಿ' ಇತ್ಯಾದೇರಿತಿ ಭಾವಃ । ಮಾತ್ರಾಸಂಪ್ರತಿಪತ್ತೌ ಆತ್ಮನೋಽಂಶೋ ವಿಶ್ವೇ

ಆಪ್ತಿನಿಮಿತ್ತೇನ ಪ್ರಣವಾಂಶಾಕಾರಾರ್ಥ ಇತಿ ವಿಶ್ವರೂಪಾಂಶಧ್ಯಾನೇ ಧ್ಯಾತುರಾಪ್ತಿಸಾಮಾನ್ಯಮೇವ ಸ್ಯಾತ್ । ಸರ್ವಕಾಮಾವಾಪ್ತ್ಯಾ ಚ ವಿಶ್ವಸಾಮ್ಯಮೇವ ಭವೇದಿತ್ಯರ್ಥಃ ॥ 4 ॥

ಈ ವಿಶ್ವಾದಿರೂಪಗಳನ್ನು ಬಲ್ಲವರಿಗೆ ಹಿಂದೆ ತಿಳಿಸಿದ ಫಲಗಳು ದೊರಕುವವು ಎಂಬ ವಿಷಯದಲ್ಲಿ ಮುಂದೆ ಉದಾಹರಿಸುವ ಬ್ರಹ್ಮದೃಷ್ಟವಾದ ಮಂತ್ರಗಳು ಸಂವಾದಿಗಳೆನಿಸಿವೆ.

ಪ್ರಣವದ ಮೊದಲ ವರ್ಣವಾದ ಆಕಾರದಿಂದ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನೆಂದು ತಿಳಿದು ಪರಮಾತ್ಮನ ಅಂಶಭೂತನಾದ ವಿಶ್ವನನ್ನು ಉಪಾಸಿಸಿದಲ್ಲಿ ಆ ಉಪಾಸಕನು ವಿಶ್ವನಂತೆ ತಾನೂ ಆದಿಮಾನ್ ಎನಿಸುವನು. ಅಂದರೆ ಮೋಕ್ಷದಲ್ಲಿ ವಿಶ್ವನ ಪ್ರಸಾದದಿಂದ ಚಿನ್ಮಯ ರೂಪದಿಂದ ಅಭಿವ್ಯಕ್ತನಾಗುತ್ತಾನೆ. ಆದ್ದರಿಂದ ವಿಶ್ವನು ಆದಿ, ಉಪಾಸಕನು ಆದಿಮಾನ್ ಆಗುವನು. ಹೇಗೆ ಉಪಾಸನೆ ಮಾಡುವನೋ, ಹಾಗೆ ಅವನಿಗೆ ಫಲವಾಗುತ್ತದೆ ಎಂಬ ಮಾತು ಇಲ್ಲಿ ಇದನ್ನು ಸೂಚಿಸುತ್ತದೆ. ಹಾಗೆಯೇ ವಿಶ್ವನಂತೆ ತಾನೂ ಬಯಸಿದ ಎಲ್ಲಾ ಪದಾರ್ಥಗಳ ಪ್ರಾಪ್ತಿ ಉಳ್ಳವನಾಗುತ್ತಾನೆ.

ತೈಜಸಸ್ಯೋತ್ವವಿಜ್ಞಾನೇ ಉತ್ಕರ್ಷೋ ವಿದ್ಯತೇ ಸ್ಫುಟಮ್ ।
ಮಾತ್ರಾಸಂಪ್ರತಿಪತ್ತೌ ಸ್ಯಾದುಭಯತ್ವಂ ತಥಾವಿಧಮ್ ॥ 5 ॥

ತೈಜಸಸ್ಯೋತ್ವವಿಜ್ಞಾನೇ ಪ್ರಾಗುಕ್ತರೀತ್ಯೋತ್ಕರ್ಷನಿಮಿತ್ತೇನ ಪ್ರಣವೈಕದೇಶೋಕಾರವಾಚ್ಯತ್ವೋಪಾಸನಾಯಾಂ ತಸ್ಯೋಪಾಸಕಸ್ಯೋತ್ಕರ್ಷತೀತ್ಯತ್ರೋಕ್ತದಿಶಾ ಸ್ಫುಟಮುತ್ಕರ್ಷೋ ದೃಶ್ಯತೇ ಪ್ರಮಾಣಪ್ರಮಿತ ಇತ್ಯರ್ಥಃ । ಮಾತ್ರಾಸಂಪ್ರತಿಪತ್ತೌ ಪ್ರಾಗುಕ್ತದಿಶೋಭಯಹೇತುತ್ವನಿಮಿತ್ತೇನ ಪ್ರಣವಾಂಶೋಕಾರವಾಚ್ಯತ್ವೇನಾತ್ಮಾಂಶತೈಜಸಧ್ಯಾನೇ ತಸ್ಯ ಧ್ಯಾತುಃ ತಥಾವಿಧಂ ಪ್ರಾಗುಕ್ತಜ್ಞಾನಸಂತತಿರೂಪಂ ಸಮಾನತ್ವಂ ಚೇತ್ಯುಭಯತ್ವಂ ಸ್ಯಾದಿತ್ಯರ್ಥಃ ॥ 5 ॥

ಪ್ರಣವದ ಎರಡನೆ ವರ್ಣವಾದ ಉಕಾರದಿಂದ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯವಾಗಿದೆ ಎಂದು ತಿಳಿದು ಪರಮಾತ್ಮನ ಅಂಶಭೂತವಾದ ತೈಜಸರೂಪವನ್ನು ಉಪಾಸಿಸಿದಲ್ಲಿ ಉಪಾಸಕನಿಗೆ ಜ್ಞಾನೋತ್ಕರ್ಷರೂಪವಾದ ಫಲವು ಸ್ಫುಟವಾಗಿ ಸಿದ್ಧಿಸುವುದು. ತೈಜಸನು ನಿದ್ರಾ ಮತ್ತು ಸ್ವಾಪ್ನವಿಷಯಾನುಭವ ಈ ಎರಡನ್ನು ಹೊಂದಿರುವಂತೆ ಉಪಾಸಕನೂ ಮುಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಬಾಹ್ಯೇಂದ್ರಿಯ ಉಪರಮ ರೂಪವಾದ ನಿದ್ರೆ ಹಾಗೂ ಸ್ವರೂಪೇಂದ್ರಿಯದಿಂದ ವಿಷಯಾನುಭವ ಇವೆರಡನ್ನೂ ಹೊಂದುವನು.

ಮಕಾರಭಾವೇ ಪ್ರಾಜ್ಞಸ್ಯ ಮಾನಸಾಮಾನ್ಯಮುತ್ಕಟಮ್ ।
ಮಾತ್ರಾಸಂಪ್ರತಿಪತ್ತೌ ತು ಲಯಸಾಮಾನ್ಯಮೇವ ಚ ॥ 6 ॥

ಪ್ರಾಜ್ಞಸ್ಯ ಮಕಾರಭಾವೇ ಮಕಾರತ್ವೇ ಪ್ರಾಗುಕ್ತಮಿತಿ ರೂಪನಿಮಿತ್ತೇನ ಪ್ರಣವೈಕದೇಶಮವರ್ಣವಾಚ್ಯತ್ವೇ ವಿಜ್ಞಾತೇ ಸತಿ ಮಾನಸಾಮಾನ್ಯಂ ಸರ್ವಾಂತರ್ಭಾವರೂಪಮಾನೇನ ಪ್ರಾಜ್ಞಸಾಮ್ಯಮುತ್ಕಟಂ ಸ್ಫುಟಮಿತ್ಯರ್ಥಃ । ಮಾತ್ರಾಸಂಪ್ರತಿಪತ್ತೌ ಬಾಹ್ಯಾದಿಜ್ಞಾನಲಯಕರ್ತೃತ್ವನಿಮಿತ್ತೇನ ಪ್ರಣವಾಂಶಮಕಾರವಾಚ್ಯತ್ವೇನಾತ್ಮಾಂಶಪ್ರಾಜ್ಞಧ್ಯಾನೇ ತು ಧ್ಯಾತುರ್ಲಯಸಾಮಾನ್ಯಂ ದುಃಖಾದಿಲಯಕರ್ತೃತ್ವೇನ ಪ್ರಾಜ್ಞಸಾಮ್ಯಮೇವ ಚ ಸ್ಯಾದಿತ್ಯರ್ಥಃ ॥ 6 ॥

ಪ್ರಣವದ ತೃತೀಯಾಕ್ಷರವಾದ ಮಕಾರದಿಂದ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನೆಂದು ತಿಳಿದು ಪರಮಾತ್ಮನ ಅಂಶವೆಂದು ಪ್ರಾಜ್ಞನನ್ನು ಧ್ಯಾನಿಸಿದರೆ ಆ ಉಪಾಸಕನು ಪ್ರಾಜ್ಞನಂತೆ ಎಲ್ಲವನ್ನೂ ತನ್ನ ಜ್ಞಾನಪ್ರಕಾಶದಲ್ಲಿ ಅಂತರ್ಗತಗೊಳಿಸುತ್ತಾನೆ. ಮತ್ತು ಪ್ರಾಜ್ಞನಂತೆಯೇ ದುಃಖಾದಿ ಅನಿಷ್ಟಗಳ ಲಯವನ್ನು ಹೊಂದುತ್ತಾನೆ.

ವಿಶ್ವಾದಿರೂಪಾಣಾಮತ್ರೋತ್ವಮಕಾರಭಾವಜ್ಞಾನಿನೋ ಯದಾದಿಸಾಮಾನ್ಯಾದಿಫಲಮುಕ್ತಂ ತದ್ದಾರ್ಢ್ಯಾಯ ವಿಶ್ವಾದೇರತ್ವಾದಿಜ್ಞಾನಿನ ಆದಿಸಾಮಾನ್ಯಾದಿಕಂ ಫಲಮಿತಿ ಯೋ ಜಾನಾತಿ ತಸ್ಯಾಪ್ಯಸ್ತಿ ಫಲಮಿತ್ಯಾಹ - ತ್ರಿಷ್ವಿತಿ ।

ತ್ರಿಷು ಧಾಮಸು ಯತ್ ತುಲ್ಯಂ ಸಾಮಾನ್ಯಂ ವೇತ್ತಿ ನಿಶ್ಚಿತಮ್ ।
ಸ ಪೂಜ್ಯಃ ಸರ್ವಭೂತಾನಾಂ ವಂದ್ಯಶ್ಚೈವ ಮಹಾಮುನಿಃ ॥ 7 ॥

ತ್ರಿಷು ಧಾಮಸು ತ್ರಿಷು ರೂಪೇಷೂಕ್ತವಿಧಯಾ ಧ್ಯಾತೇಷು ಸತ್ಸು ಧ್ಯಾತುಃ ಪುರುಷಸ್ಯ ಯತ್ ತುಲ್ಯಂ ಧ್ಯೇಯವಿಶ್ವಾದಿಸದೃಶಂ ಆದಿಮತ್ತ್ವಾದಿಸಾಮಾನ್ಯಂ ತದ್ ಭವತೀತಿ ನಿಶ್ಚಿತಂ ಯಥಾ ತಥಾ ವೇತ್ತಿ ಸ ವೇದಿತಾ ಮಹಾಮುನಿಃ ಸರ್ವಭೂತಾನಾಂ ಪೂಜ್ಯೋ ವಂದ್ಯಶ್ಚೈವ ಭವತೀತ್ಯರ್ಥಃ ॥ 7 ॥

ವಿಶ್ವ, ತೈಜಸ ಹಾಗೂ ಪ್ರಾಜ್ಞ ಎಂಬ ಮೂರು ಭಗವತ್ಸ್ವರೂಪಗಳನ್ನು ಅಕಾರ-ಉಕಾರ-ಮಕಾರ ವಾಚ್ಯಗಳೆಂದು ಉಪಾಸನೆ ಮಾಡುವುದರಿಂದ ಲಭಿಸುವ ಆದಿಮತ್ತ್ವವೇ ಮೊದಲಾದ ಸಾಮ್ಯವು ಲೋಕದಲ್ಲೂ ಇರುವಂಥಹದೆಂದು ಯಾರು ತಿಳೀಯುವನೋ ನಿಶ್ಚಯಾತ್ಮಕ ಜ್ಞಾನವುಳ್ಳ ಆ ಜ್ಞಾನಿಯು ಸಕಲ ಜೀವಿಗಳಿಗೂ ಪೂಜ್ಯನಾಗುವನು, ಮಹಾ-ಜ್ಞಾನಿಯಾಗುವನು.

ವಿಶ್ವಾದಿರೂಪೋಪಾಸಕಾನಾಂ ಸರ್ವಕಾಮಾವಾಪ್ತ್ಯಾದಿಫಲಮುಕ್ತಂ ಪ್ರಾಕ್ । ಇದಾನೀಂ ವಿಶ್ವಾದಿಪ್ರಾಪ್ತಿರೂಪಫಲಂ ಚಾಹ - ಅಕಾರ ಇತಿ ।

ಅಕಾರೋ ನಯತೇ ವಿಶ್ವಮುಕಾರಶ್ಚಾಪಿ ತೈಜಸಮ್ ।
ಮಕಾರಶ್ಚ ಪುನಃ ಪ್ರಾಜ್ಞಂ ನಾಮಾತ್ರೇ ವಿದ್ಯತೇಽಗತಿರೀತಿ ॥ 8 ॥

ಅ ಇತ್ಯಾಕ್ರಿಯಮಾಣೋ ವಿಶ್ವಃ ಸ್ವಾತ್ಮೋಪಾಸಕಂ ವಿಶ್ವಂ ಸ್ವಾತ್ಮಾನಂ ನಯತೇ ಪ್ರಾಪಯತಿ । 'ಉಕಾರಶ್ಚಾಪಿ ತೈಜಸಮ್' ಇತ್ಯಾದೌ ನಯತ ಇತ್ಯನುಕರ್ಷಃ । ಪ್ರಾಗ್ವದ್ವ್ಯಾಖ್ಯಾ । 'ಪುನಃ ಪ್ರಾಜ್ಞಮ್' ಇತಿ ಪುನಃಶಬ್ದಃ ಪ್ರತ್ಯಹಂ ಸುಪ್ತೌ ಪ್ರಾಪ್ತಿಸತ್ತ್ವೇಽಪಿ ಸ್ಥಾನವಿಶೇಷೇ ಮುಕ್ತೌ ತತ್ಪ್ರಾಪ್ತ್ಯಭಿಪ್ರಾಯೇಣೇತಿ ಜ್ಞೇಯಮ್ । ತುರೀಯೋಪಾಸಕಸ್ಯ ಕಥಮಿತ್ಯತಸ್ತಸ್ಯಾಪಿ ತತ್ಪ್ರಾಪ್ತಿರಸ್ತೀತ್ಯಾಹ - ನಾಮಾತ್ರ ಇತಿ । ಅಮಾತ್ರೇಽನಂಶೇ । ವಿಶ್ವತೈಜಸಯೋಃ ಪ್ರಾಜ್ಞೇನ ಪ್ರತಿದಿನಮ್ ಏಕೀಭಾವೋ ವಿಭಾಗಶ್ಚಾಸ್ತೀತಿ ಮಾತ್ರಾತ್ವಮ್ । ತುರೀಯಸ್ಯ ತು ತನ್ನೇತ್ಯಮಾತ್ರ ಇತ್ಯುಚ್ಯತೇ ತುರೀಯಃ । ಅಮಾತ್ರೇ ಚತುರ್ಥೇ ಅಗತಿಃ ತತ್ಪ್ರಾಪ್ತ್ಯಭಾವಃ ತದುಪಾಸಕಸ್ಯ ನ ವಿದ್ಯತೇ, ವಿದ್ಯತ ಏವ ಗತಿರಿತ್ಯರ್ಥಃ । ತುರೀಯೇಽಸ್ತಿ

ಗತಿರಿತಿ ವಕ್ತವ್ಯೇ ಅಗತಿರ್ನ ವಿದ್ಯತೇ ಇತ್ಯುಕ್ತಿಃ ವಿಶ್ವಾದೇರಿವ ಬಾಹ್ಯಾದಿವ್ಯವಹಾರಕಾರಣತ್ವಂ ನ ವಿದ್ಯತೇ ಯಥಾ ತಥಾ ಗಮ್ಯತ್ವಮಪಿ ನೇತಿ ಶಂಕಾಯಾಂ ತನ್ನಿರಾಸಾರ್ಥಮಿತಿ ಜ್ಞೇಯಮ್ ॥ 8 ॥

॥ ಇತಿ ತೃತೀಯಃ ಖಂಡಃ ॥

ಅಕಾರವಾಚ್ಯನಾದ ವಿಶ್ವನ ಉಪಾಸಕರು ವಿಶ್ವವನ್ನು ಹೊಂದುವರು. ಉಕಾರ ವಾಚ್ಯನಾದ ತೈಜಸನ ಉಪಾಸಕರು ತೈಜಸನನ್ನು ಹೊಂದುವರು. ಮಕಾರವಾಚ್ಯನಾದ ಪ್ರಾಜ್ಞನ ಉಪಾಸಕರು ಪ್ರಾಜ್ಞನನ್ನು ಹೊಂದುವರು. ಪುನಃ ಪ್ರಾಜ್ಞಂ ಎಂಬ ಶಬ್ದವು ಪ್ರತಿದಿನ ಸುಪ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಜ್ಞನ ಪ್ರಾಪ್ತಿಯಿದೆ. ಆದರೂ ಸ್ಥಾನ ವಿಶೇಷವಾದ ಮುಕ್ತಿಯಲ್ಲಿಯೂ ಅವನ ಪ್ರಾಪ್ತಿ ಉಂಟು ಎಂಬುದಾಗಿ ಹೇಳಲು ಹೊರಟಿದೆ ಎಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು. ವಿಶ್ವತೈಜಸರಿಗೆ ನಿತ್ಯದಲ್ಲಿ ಪ್ರಾಜ್ಞನಿಂದ ಏಕೀಭಾವ ಉಂಟು. ಕಾರಣ ಆರೂಪಗಳು ಮಾತ್ರ ಅಂಶಗಳು ಎನಿಸಿವೆ.

ಪ್ರತಿದಿನ ಐಕ್ಯ ವಿಭಾಗಗಳು ಇಲ್ಲದ ಪ್ರಯುಕ್ತ ಅಮಾತ್ರ ಅಂಶನಲ್ಲ ಎಂದೆನಿಸುವ ತುರೀಯನಲ್ಲೂ ಜ್ಞಾನಿಗೆ ಪ್ರವೇಶವಿಲ್ಲವೆಂದಿಲ್ಲ. ಅವನೂ ಜ್ಞಾನಿಗಮ್ಯನೇ ಆಗಿರುವನು ॥ 8 ॥

ಮೂರನೇ ಖಂಡ ಮುಗಿಯಿತು.

★ ★ ★

ಅಥ ಚತುರ್ಥಃ ಖಂಡಃ

ನಾಂತಃಪ್ರಜ್ಞಮಿತ್ಯಾದಿನೋಕ್ತತುರೀಯಗುಣಾನುವಾದಪೂರ್ವಂ ತುರೀಯಸ್ಯ ನಾದಪ್ರತಿಪಾದ್ಯತ್ವಮಾಹ - ಅಮಾತ್ರ ಇತಿ ।

ಅಮಾತ್ರಶ್ಚತುರ್ಥೋಽವ್ಯವಹಾರ್ಯಃ । ಪ್ರಪಂಚೋಪಶಮಃ
ಶಿವೋಽದ್ವೈತ ಓಂಕಾರಃ । ಆತ್ಮೈವ ಸಂವಿಶತ್ಯಾತ್ಮನಾಽಽತ್ಮಾನಂ
ಯ ಏವಂ ವೇದ ॥ 1 ॥

ಅಮಾತ್ರೋಽವ್ಯವಹಾರ್ಯಃ ಪ್ರಪಂಚೋಪಶಮಃ ಶಿವೋಽದ್ವೈತಶ್ಚತುರ್ಥ ಇತ್ಯನುವಾದಃ । ಓಂಕಾರಃ ಪ್ರಣವೈಕದೇಶನಾದಪ್ರತಿಪಾದ್ಯ ಇತಿ ನಾದಪ್ರತಿಪಾದ್ಯತ್ವಂ ವಿಧೇಯಮ್ । ಅಮಾತ್ರ ಇತ್ಯಾದಿಪದಾನಾಂ ಪ್ರಾಗುಕ್ತರೀತ್ಯಾಽರ್ಥೋಃ ಧ್ಯೇಯಃ । ಅದೃಷ್ಟಮವ್ಯವಹಾರ್ಯಮಿತ್ಯಾದಿನಾ ಪ್ರಾಗುಕ್ತಸ್ಯಾವ್ಯವಹಾರ್ಯತ್ವಾದೇಃ ಪುನರತ್ರಾನುವಾದೋಽವ್ಯವಹಾರ್ಯತ್ವಾದಿಕಮುಪಾಸಕೇಽಪಿ ಸಮಂ ಮುಕ್ತಾವಪೀತಿ ದರ್ಶಯಿತುಮಿತಿ ಜ್ಞೇಯಮ್ । ನಾದಪ್ರತಿಪಾದ್ಯತ್ವೇನ ತುರೀಯೋಪಾಸಕಸ್ಯ ಫಲಮಾಹ - ಆತ್ಮೇತಿ । ಯೋಽಧಿಕಾರೀ ಏವಮಮಾತ್ರತ್ವಾವ್ಯವಹಾರ್ಯತ್ವಾದಿನಾ ಓಂಕಾರಮೋಂಕಾರೈಕದೇಶನಾದಪ್ರತಿಪಾದ್ಯಂ ವೇದ ಜಾನಾತಿ, ಸ ಆತ್ಮೈವ, ಶುದ್ಧಾತ್ಮೈವ ಸನ್ ದೇಹಗೇಹಾದಾವನ್ಯತ್ರ

ಮಮತಾದ್ಯಭಿಮಾನತ್ಯಾಗೀ ಭೂತ್ವೇತಿ ಯಾವತ್, ಆತ್ಮನಾ ಪರಮಾತ್ಮನಾ, ತತ್ಪ್ರಸಾದೇನೇತಿ ಯಾವತ್, ಆತ್ಮಾನಂ ನಾದಬೋಧ್ಯಂ ತುರೀಯಾತ್ಮಾನಂ ಸಂವಿಶತಿ ಪ್ರವಿಶತಿ । ಪ್ರವಿಶ್ಯ ಚ ಬಹಿರಂತಃ ಸ್ವೇಚ್ಛಯಾ ಸ್ವಯೋಗ್ಯಭೋಗಾನ್ ಭುಂಜಾನಃ ಸುಖಮಾಸ್ತ ಇತಿ ಭಾವಃ ॥ 1 ॥

ನಾಂತಂ ಪ್ರಜ್ಞಃ ಮುಂತಾಗಿ ಹೇಳಿ ತುರೀಯನ ಗುಣಗಳನ್ನು ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಹೇಳುತ್ತಾ ತುರೀಯನು ನಾದ-ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನೆಂದು ಹೇಳುತ್ತ ಆಮಾತ್ರಃ ಎನ್ನುವ ಮಂತ್ರವು, ವಿಶ್ವಾದಿರೂಪಗಳ ನಾಲ್ಕನೆಯದಾದ ತುರೀಯವೆಂಬ ಭಗವದ್ರೂಪವು ವಿಶ್ವಾದಿಗಳಂತೆ ಪರಸ್ಪರ ಐಕ್ಯ ವಿಭಾಗವುಳ್ಳದ್ದಲ್ಲ. ಸಂಸಾರಾವಸ್ಥೆಯಲ್ಲಿರುವ ಜನರ ವ್ಯವಹಾರಗಳಿಗೆ ಅಗೋಚರವಾಗದ್ದು, ವ್ಯಾಪ್ತವಾದ್ದು, ಉತ್ಕೃಷ್ಟಾನಂದ ಸ್ವರೂಪವಾದ್ದು, ದುಃಖರಹಿತವಾದ್ದು, ಮಿಥ್ಯಾ-ಜ್ಞಾನವನ್ನು ನಾಶಪಡಿಸುವಂಥಹುದು. ಅದೃಷ್ಟ ಅವ್ಯವಹಾರ್ಯ ಎಂದು ಹಿಂದೆ ಹೇಳಿದ ತುರೀಯನ ಗುಣಗಳು ಉಪಾಸಕನಿಗೆ ಮುಕ್ತಿಯಲ್ಲಿಯೇ ದೊರಕುವವು ಎಂಬುದನ್ನು ತಿಳಿಸುವುದಕ್ಕಾಗಿ ಮತ್ತೊಮ್ಮೆ ಇಲ್ಲಿಯೂ ಹೇಳಿರುವುದು ಎಂದು ಭಾವಿಸಬೇಕು. ಇಂಥ ತುರೀಯನೇ ಓಂಕಾರದ ಒಂದು ಭಾಗವಾದ ನಾದವೆಂಬ ವರ್ಣದಿಂದ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನು. ಹೀಗೆ ತುರೀಯನನ್ನು ಧ್ಯಾನಿಸುವವನು ದೇಹಾಭಿಮಾನವನ್ನು ತೊರೆದು ತುರೀಯನ ಅನುಗ್ರಹದಿಂದ ತುರೀಯನನ್ನೇ ಹೊಂದುವನು.

ಪ್ರಣವಾವಯವಾಕಾರಾದಿಪ್ರತಿಪಾದ್ಯಭಗವದ್ರೂಪಜ್ಞಾನಮನ್ಯಸ್ಮರಣತ್ಯಾಗೇನ ಸಂಪಾದ್ಯಮಿತ್ಯತ್ರ ಮಂತ್ರಾನ್ ಬ್ರಹ್ಮದೃಷ್ಟಾನಾಹ - ಅತ್ರೈತ ಇತಿ ।

ಅತ್ರೈತೇ ಶ್ಲೋಕಾ ಭವಂತಿ ॥

ಓಂಕಾರಂ ಪಾದಶೋ ವಿದ್ಯಾತ್ ಪಾದಾ ಮಾತ್ರಾ ನ ಸಂಶಯಃ ।
ಓಂಕಾರಂ ಪಾದಶೋ ಜ್ಞಾತ್ವಾ ನ ಕಿಂಚಿದಪಿ ಚಿಂತಯೇತ್ ॥ 2 ॥

ಅತ್ರೇತ್ಯುಕ್ತಾರ್ಥಮ್ । ಓಂಕಾರಮಿತ್ಯಾಕ್ರಿಯಮಾಣಮಾತ್ಮಾನಂ ಸಮಗ್ರಪ್ರಣವಪ್ರತಿಪಾದ್ಯಂ ಪಾದಶಃ ಪಾದ್ಯೈಃ ಪದ್ಯಂತೇ ಪ್ರಾಪ್ಯಂತೇ ಸ್ವೋಽಪಾಸಕೈರಿತಿ ಪಾದೈರ್ವಿಶ್ವಾದ್ಯಂಶೈರ್ವಿದ್ಯಾತ್ ವಿಶ್ವಾದಿ-ಚತೂರೂಪಾತ್ಮನಾ ಜಾನೀಯಾತ್ । ಪಾದಾಃ ಕಿಂರೂಪಾ ಇತ್ಯತ ಆಹ - ಪಾದಾ ಮಾತ್ರಾ ಇತಿ । ಪ್ರಣವಾಂಶಭೂತಾಕಾರಾದಿಪ್ರತಿಪಾದ್ಯಾ ಇತ್ಯರ್ಥಃ । ಓಂಕಾರಂ ಪ್ರಣವವಾಚ್ಯಂ ಪಾದಶಃ ಚತು-ರೂಪತಯಾ ಜ್ಞಾತ್ವಾ ಕಿಂಚಿದಪಿ ನ ಚಿಂತಯೇತ್ । ಇತರಚಿಂತಯಾ ಜಾಯಮಾನಫಲಸ್ಯ ತತೋ-ಽಧಿಕಫಲಸ್ಯ ಚೈತಜ್ಜ್ಞಾನಾದೇವ ಸಿದ್ಧೇರಿತಿ ಬಾವಃ ॥ 2 ॥

ಶ್ರೀ ಹರಿಯು ಪ್ರಣವಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನೆಂದು ತಿಳಿದವನಿಗೆ ದೊರಕುವ ಫಲ ಮೊದಲಾದ ಪ್ರಮೇಯಗಳಲ್ಲಿ ಬ್ರಹ್ಮದೃಷ್ಟವಾದ ಈ ಮಂತ್ರಗಳು ಸಂವಾದಿಯಾಗಿವೆ.

ಓಂ ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುವ ಶ್ರೀ ಹರಿಯ ವಿಶ್ವಾದಿ ನಾಲ್ಕು ಪಾದಗಳನ್ನೂ ತಿಳಿಯಬೇಕು. ಪಾದಗಳೆಂದರೆ ಅಂಶಗಳು. ಓಂಕಾರವಾಚ್ಯನಾದ ತುರೀಯನನ್ನು ಓಂಕಾರದ ನಾದವೆಂಬ ಅಂಶದಿಂದ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನೆಂದು ತಿಳಿದವನು

ಸಾಂಸಾರಿಕ ವಿಷಯಗಳೊಂದನ್ನೂ ಯೋಚಿಸುವುದಿಲ್ಲ. ಅಂದರೆ ತುರೀಯನನ್ನು ಹೊಂದಿ ಮುಕ್ತಿಯಲ್ಲಿ ಸ್ವರೂಪಾನಂದವನ್ನೇ ಅನುಭವಿಸುವನು. ಇತರ ಚಿಂತನೆಯಿಂದ ದೊರಕುವ ಫಲವೂ ಮತ್ತು ಅದಕ್ಕಿಂತಲೂ ಮಿಗಿಲಾದ ಫಲವೂ ಸಹ ತುರೀಯ ಚಿಂತನೆಯಿಂದಲೇ ಲಭಿಸುವುದು ಎಂದು ಭಾವ.

ಸಂಸಾರಭಯಂ ತಿತೀರ್ಷುಣಾ ಓಂಕಾರೋ ಭಗವಾನ್ ಸರ್ವಥಾ ಧ್ಯೇಯ ಇತ್ಯತ್ರ ಶ್ಲೋಕಂ ಪಠತಿ – ಯುಂಜೀತೇತಿ ।

ಯುಂಜೀತ ಪ್ರಣವೇ ಚೇತಃ ಪ್ರಣವೋ ಬ್ರಹ್ಮ ನಿರ್ಭಯಮ್ ।
ಪ್ರಣವೇ ನಿತ್ಯಯುಕ್ತಸ್ಯ ನ ಭಯಂ ವಿದ್ಯತೇ ಕ್ವಚಿತ್ ॥ 3 ॥

ಪ್ರಣವೇ ಹರೌ ಚೇತೋ ಮನಃ ಯುಂಜೀತ ತದ್ವಿಷಯಂ ಕಾರ್ಯಮ್ । ಕೀದೃಶಃ ಪ್ರಣವ ಇತ್ಯತ ಆಹ – ಪ್ರಣವೋ ಬ್ರಹ್ಮೇತಿ । ಗುಣೈರ್ಬೃಂಹಣಾತ್ ಪೂರ್ಣತ್ವಾತ್ ವಿಶ್ವಾದಿರೂಪಚತುಷ್ಟಯಾತ್ಮಕಃ ಪ್ರಣವಃ ನಿರ್ಭಯಂ, ಬ್ರಹ್ಮ ಗುಣಪೂರ್ಣ ಇತಿ, ವಿಶ್ವಾದಿಚತೂರೂಪೋ ಹರಿರ್ಜಾಗ್ರದಾದ್ಯವಸ್ಥಾ-ಪ್ರಣಯನಾತ್ ಪ್ರಣವ ಇತ್ಯುಚ್ಯತೇ । ಪ್ರಪೂರ್ವಾನ್ನಯತೇರಚ್ಪ್ರತ್ಯಯೇ (ಧಾತ್ವಿಕಾರಸ್ಯೋಕಾರಾ-ದೇಶೇ) ಧಾತೋರ್ನುಶಬ್ದಾದೇಶೇ ಗುಣಾವಾದೇಶಣತ್ವೇಷು ಪ್ರಣವ ಇತಿ ಸಿದ್ಧೇಃ । ಫಲಮಾಹ – ಪ್ರಣವೇ ನಿತ್ಯಯುಕ್ತಸ್ಯೇತಿ । ನಿತ್ಯಂ ಧ್ಯಾಯಿನ ಇತ್ಯರ್ಥಃ । ಕ್ವಚಿತ್ ಕೇನಾಪಿ ನಿಮಿತ್ತೇನೇತ್ಯರ್ಥಃ । ಫಲಸಾಮ್ಯಾರ್ಥಮೇವ ಪ್ರಾಕ್ ನಿರ್ಭಯಮಿತಿ ವಿಶೇಷಣೋಕ್ತಿಃ ॥ 3 ॥

ಜೀವಾತ್ಮನಿಗೆ ಜಾಗ್ರದಾದಿ ಅವಸ್ಥೆಗಳನ್ನು ಉಂಟುಮಾಡುವುದರಿಂದ ವಿಶ್ವಾದಿ ನಾಲ್ಕು ರೂಪಗಳುಳ್ಳ ನಿರ್ಭಯವಾದ ಶ್ರೀ ಹರಿಯು ಜಾಗ್ರದಾದ್ಯವಸ್ಥೆಗಳನ್ನು ನೀಡುವುದರಿಂದ ಪ್ರಣವನೆನಿಸಿದ್ದಾನೆ. ಅಂಥಹ ಶ್ರೀ ಹರಿಯಲ್ಲಿ ಮನಸ್ಸನ್ನು ನೆಲೆಗೊಳಿಸಬೇಕು. ಹೀಗೆ ಪ್ರಣವನೆನಿಸುವ ಶ್ರೀ ಹರಿಯಲ್ಲಿ ನಿತ್ಯವೂ ಮನಸ್ಸಿಟ್ಟವನಿಗೆ ಸಂಸಾರದ ಭೀತಿ ಇರುವುದಿಲ್ಲ.

ವಿವರಣೆ : ಪ್ರ ಉಪಸರ್ಗದಿಂದ ಕೂಡಿದ ನೀಞ್ ಧಾತುವಿಗೆ ಅಚ್ ಪ್ರತ್ಯಯ ಹೇಳಿ, ನೀಧಾತುವಿಗೆ ನು ಆದೇಶ ಮಾಡಿ ಗುಣ. ಅವೇದೇಶಣತ್ವಗಳನ್ನು ಹೇಳಿದಾಗ ಪ್ರಣವ ಎಂಬ ರೂಪಸಿದ್ದಿಸುವುದು.

ವಿಶ್ವಾದಿರೂಪಾಣಾಂ ಅನ್ಯೋನ್ಯಂ ಮೂಲರೂಪೇಣ ಚ ನ ಗುಣತಾರತಮ್ಯಂ ಇತ್ಯಾಹ – ಪ್ರಣವೋ ಹೀತಿ ॥

ಪ್ರಣವೋ ಹ್ಯಪರಂ ಬ್ರಹ್ಮ ಪ್ರಣವಶ್ಚ ಪರಂ ಸ್ಮೃತಃ ।
ಅಪೂರ್ವೋಽನಂತರೋಽಬಾಹ್ಯೋಽನಪರಃ ಪ್ರಣವೋಽವ್ಯಯಃ ॥ 4 ॥

ಅಪರಂ ಅಪರಃ ಪೂರ್ವತನೋ ಮೂಲರೂಪವೂರ್ವಾವತಾರಾತ್ಮಾ ಪ್ರಣವೋ ಹರಿಃ ಬ್ರಹ್ಮ ಪೂರ್ಣಃ । ಹಿ ಪ್ರಸಿದ್ಧಮೇತತ್, 'ಸರ್ವೇಷು ಭೂತೇಷ್ವೇತಮೇವ ಬ್ರಹ್ಮೇತ್ಯಾಚಕ್ಷತೇ' ಇತ್ಯಾದಾವಿತಿ ಭಾವಃ । ಪರಂ ಪಶ್ಚಾತ್ತನೋ ವಿಶ್ವಾದ್ಯವತಾರರೂಪಃ ಪ್ರಣವೋ ಹರಿಶ್ಚ ಬ್ರಹ್ಮ ಪೂರ್ಣ ಇತ್ಯಾಕರ್ಷಃ,

ಸ್ಮೃತಃ ಶ್ಲೋಕದ್ರಷ್ಟಾ ಬ್ರಹ್ಮಣೇತಿ ಯೋಜ್ಯಮ್ । ಪೂರ್ವಾವತಾರೇ ಪಶ್ಚಿಮಾವತಾರೇ ಚ ಪೂರ್ಣತ್ವೈವ, ನ ಕ್ವಚಿದಪಿ ನ್ಯೂನತೇತಿ ಭಾವಃ । ತಥಾ ಚ ಸೂತ್ರಂ 'ನ ಸ್ಥಾನತೋಽಪಿ ಪರಸ್ಯೋಭಯಲಿಂಗಂ ಸರ್ವತ್ರ ಹಿ' (ಬ್ರ.ಸೂ. 3-2-11) ಇತಿ । ಪ್ರಣವೋ ಬ್ರಹ್ಮೇತ್ಯುಕ್ತಂ ಪೂರ್ಣತ್ವಂ ವ್ಯನಕ್ತಿ – ಅಪೂರ್ವ ಇತಿ । ನ ವಿದ್ಯತೇ ಪೂರ್ವಂ ಕಾರಣಂ ಯಸ್ಯ ಸೋಽಪೂರ್ವಃ ಪ್ರಣವಃ ಕಾರಣಹೀನಃ । ನಾಶಾಭಾವಾದನಂತರಃ, ಅಂತಶಬ್ದಪರ್ಯಾಯೋಽವಾಂತರಶಬ್ದಃ । ಸರ್ವಗತತ್ವಾದಬಾಹ್ಯಃ । ಪರಾಧೀನಸ್ಥಿತ್ಯಭಾವಾದನಪರಃ । ಅವ್ಯಯಃ ಶಶ್ವದೇಕಪ್ರಕಾರಃ ಪ್ರಣವೋ ಹರಿಃ ॥ 4 ॥

ಪ್ರಣವಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನಾದ ಶ್ರೀ ಹರಿಯ ಮೊದಲ ಅವತಾರಗಳಾದ ವಾಸುದೇವಾದಿ ರೂಪಗಳು ಅನಂತರದ ಅವತಾರರೂಪಗಳಾದ ವಿಶ್ವಾದಿರೂಪಗಳೂ, ಪೂರ್ಣಗಳೇ ಆಗಿವೆ. ಭಗವಂತನ ಎಲ್ಲ ಅವತಾರಗಳು ಪೂರ್ಣ ಎಂದು ಸರ್ವೇಷು ಭೂತೇಷು ಏತಮೇವ ಬ್ರಹ್ಮೇತ್ಯಾಚಕ್ಷತೆ ಎಂಬ ಪ್ರಮಾಣದಿಂದ ಸಿದ್ಧವೆಂಬುದನ್ನು ಹಿ ಶಬ್ದ ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಎಲ್ಲ ಅವತಾರಗಳಲ್ಲಿ ಪೂರ್ಣತೆಯೇ ಇದೆ ಹೊರತು ನ್ಯೂನತೆ ಇಲ್ಲ ಎನ್ನುವುದನ್ನು ನ ಸ್ಥಾನತೋಽಪಿ ಎಂಬ ಸೂತ್ರವೂ ಹೇಳುತ್ತದೆ. ಪ್ರಣವ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನಾದ ವಿಶ್ವಾದಿರೂಪಿ ಶ್ರೀ ಹರಿಯು ಅಪೂರ್ವ ಅನಾದಿ, ಅನಂತರಃ, ನಿತ್ಯ, ಅಬಾಹ್ಯಃವಾಸ್ತ ಅನಪರ ಸ್ವತಂತ್ರ ಹಾಗೂ ಅವ್ಯಯ.

ಸರ್ವಸ್ಯ ಪ್ರಣವೋ ಹ್ಯಾದಿರ್ಮಧ್ಯಮಂತಸ್ತಥೈವ ಚ ।
ಏವಂ ಹಿ ಪ್ರಣವಂ ಜ್ಞಾತ್ವಾ ವ್ಯಶ್ನುತೇ ತದನಂತರಮ್ ॥ 5 ॥

ಸರ್ವಸ್ಯಾದಿಃ ಕಾರಣಮ್, ಮಧ್ಯಂ ಸ್ಥಿತಿಕರ್ತಾ । ತಥಾಽಂತಃ ನಾಶಕಶ್ಚೈವೇತಿ ನಿಶ್ಚಯಮಾಹ । ಜ್ಞಾನಿನಃ ಫಲಮಾಹ – ಏವಂ ಹೀತಿ ।

ಏವಂ ಬ್ರಹ್ಮತ್ವಾದಿನಾ ಪ್ರಕಾರೇಣ ಪ್ರಣವಂ ಹರಿಂ ಜ್ಞಾತ್ವಾ ತದನಂತರಂ ಪ್ರಾರಬ್ಧಭೋಗಾನಂತರಂ ತದ್‌ಬ್ರಹ್ಮ ವ್ಯಶ್ನುತೇ ವಿಶೇಷೇಣ ಪ್ರಾಪ್ನೋತಿ । ತತ್ಪ್ರಾಪ್ತೇಃ ಸದಾ ಸತ್ತ್ವೇಽಪಿ ಸ್ಥಾನಾದಿವಿಶೇಷಾಭಿಪ್ರಾಯೇಣ ವೀತ್ಯುಕ್ತಿಃ ॥ 5 ॥

ಪ್ರಣವನಾಮಕ ಶ್ರೀಹರಿಯು ಸಕಲ ಜಗತ್ತಿಗೂ ಆದಿ ಸೃಷ್ಟಿಕರ್ತನು, ಮಧ್ಯ ಸ್ಥಿತಿಕರ್ತನು ಅಂತ ಸಂಹಾರಕರ್ತನು. ಹೀಗೆ ಪ್ರಣವವಾಚ್ಯನಾದ ಶ್ರೀಹರಿಯನ್ನು ತಿಳಿದು ಪ್ರಾರಬ್ಧ ಭೋಗಾನಂತರದಲ್ಲಿ ಶ್ರೀ ಹರಿಯನ್ನೇ ಹೊಂದುವನು.

ಭಗವಂತನ ಪ್ರಾಪ್ತಿ ಸರ್ವದಾ ಇದ್ದರೂ ಸಹ ವಿಶೇಷ ಸ್ಥಾನವನ್ನು ಪಡೆಯುತ್ತಾನೆ ಎನ್ನುವುದಕ್ಕೆ ವ್ಯಶ್ನುತೇ ಎನ್ನುವಲ್ಲಿ ವಿ ಎಂದು ಪ್ರಯೋಗಿಸಿದೆ.

ಪ್ರಣವಸ್ಯ ಹರೇರ್ಮಹಿಮಾಂತರಮಾಹ – ಪ್ರಣವಂ ಹೀತಿ ।

ಪ್ರಣವಂ ಹೀಶ್ವರಂ ವಿದ್ಯಾತ್ ಸರ್ವಸ್ಯ ಹೃದಯೇ ಸ್ಥಿತಮ್ ।
ಸರ್ವವ್ಯಾಪಿನಮೋಂಕಾರಂ ಮತ್ವಾ ಧೀರೋ ನ ಶೋಚತಿ ॥ 6 ॥

ಈಶ್ವರಂ ಸರ್ವನಿಯಾಮಕಂ ಓಂಕಾರಂ ಓಮಿತ್ಯಾಕ್ರಿಯಮಾಣಂ ಮತ್ವಾ ನ ಶೋಚತಿ, ಮುಕ್ತೋ ಭವತೀತ್ಯರ್ಥಃ ॥ 6 ॥

ಸರ್ವನಿಯಾಮಕನಾದ ಪ್ರಣವವಾಚ್ಯನಾದ ಶ್ರೀಹರಿಯು ಎಲ್ಲರ ಹೃದಯದಲ್ಲಿರುವನೆಂದು ತಿಳಿಯಬೇಕು. ವಿವೇಕಿಯಾದವನು ಎಲ್ಲೆಡೆ ವ್ಯಾಪಿಸಿರುವ ಓಂ ಎಂದು ಕರೆಯಲ್ಪಡುವ ಶ್ರೀ ಹರಿಯನ್ನು ತಿಳಿದ ಮೇಲೆ ಎಂದೂ ದುಃಖಿಯಾಗುವುದಿಲ್ಲ, ಮುಕ್ತನಾಗುವನು.

ಏವಮುಕ್ತಾಂ ಸಮಸ್ತವ್ಯಸ್ತಪ್ರಣವಾಭಿದೇಯಭಗವದುಪಾಸನಾಮನುವದಂಸ್ತಜ್ಞಾನಿನಃ ಸ್ತವೇನ ಉಪಸಂಹರತಿ - ಅಮಾತ್ರ ಇತಿ ।

ಅಮಾತ್ರೋಽನಂತಮಾತ್ರಶ್ಚ ದ್ವೈತಸ್ಯೋಪಶಮಃ ಶಿವಃ ।
ಓಂಕಾರೋ ವಿದಿತೋ ಯೇನ ಸ ಮುನಿರ್ನೇತರೋ ಜನಃ ॥
ಸ ಮುನಿರ್ನೇತರೋ ಜನ ಇತಿ ॥ 7 ॥

॥ ಇತಿ ಚತುರ್ಥಃ ಖಂಡಃ ॥

॥ ಇತಿ ಶ್ರೀಮಾಂಡೂಕೋಪನಿಷತ್ ಸಂಪೂರ್ಣಾ ॥

ಅಮಾತ್ರಃ ಭಿನ್ನಾಂಶಹೀನಃ ಅನಂತಮಾತ್ರಃ ವಿಶ್ವಾದ್ಯನಂತಾಂಶಃ ದ್ವೈತಸ್ಯೋಪಶಮಃ ಸರ್ವಾ-ನಿಷ್ಟನಿವರ್ತಕಃ ಶಿವಃ ನಿರ್ದುಃಖಸುಖರೂಪಃ । ಓಂಕಾರಃ ಓಮಿತ್ಯಾಕ್ರಿಯಮಾಣೋ ಯೇನ ವಿದಿತೋ ಜ್ಞಾತಃ ಸ ಮುನಿರ್ಮನನಶೀಲೋ ನೇತರ ಇತಿ । ದ್ವಿರುಕ್ತಿರುಕ್ತಸರ್ವಪ್ರಮೇಯಾವಧಾರಣಾರ್ಥಾ । ॥ 7 ॥

ಈ ರೀತಿಯಾಗಿ ಸಮಸ್ತ ಹಾಗೂ ವ್ಯಸ್ತ ಪ್ರಣವ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನಾದ ಶ್ರೀಹರಿಯ ಉಪಾಸನೆಯನ್ನು ನಿರೂಪಿಸಿ, ಉಪಾಸನೆಯನ್ನು ತಿಳಿದ ಜ್ಞಾನಿಯನ್ನು ಕೊಂಡಾಡುತ್ತ ಉಪಸಂಹರಿಸುತ್ತೇವೆ. ಓಂಕಾರ ವಾಚ್ಯನಾದ ವಿಶ್ವಾದಿ ನಾಲ್ಕು ರೂಪಗಳುಳ್ಳ ಶ್ರೀಹರಿಯು ಭಿನ್ನಾಂಶ ರಹಿತನು, ವಿಶ್ವಾದಿ ಅನಂತ ಅಂಶಗಳುಳ್ಳವನು. ಅನಿಷ್ಟವನ್ನು ದೂರಮಾಡುವವನು. ದುಃಖವಿಲ್ಲದ ಸುಖರೂಪನು. ಇಂತಹ ಶ್ರೀ ಹರಿಯನ್ನು ಗುರೂಪದೇಶದಿಂದ ಯಾರು ಚೆನ್ನಾಗಿ ತಿಳಿಯುವನೋ ಅವನೇ ಅಪರೋಕ್ಷಜ್ಞಾನಿಯಾಗುತ್ತಾನೆ. ಉಳಿದವರು ಅಪರೋಕ್ಷಿಗಳಾಗುವುದಿಲ್ಲ.

ಈ ವಿಷಯವು ನಿಶ್ಚಿತವಾದುದು ಎಂದು ತಿಳಿಸಲು ಉಪನಿಷತ್ತು ಕೊನೆಯಲ್ಲಿ ಸಮುನಿರ್ನೇತರೋಜನಃ - ಸಮುನಿರ್ನೇತರೋಜನಃ ಎಂಬುದಾಗಿ ಎರಡು ಬಾರಿ ಹೇಳಿದೆ.

ಪ್ರಣವಪ್ರತಿಪಾದ್ಯಾಯ ಚತುರ್ಮೂರ್ತಿಸ್ವರೂಪಿಣೇ ।
ನಮಃ ಶ್ರೀಪ್ರಾಣನಾಥಾಯ ಭಕ್ತಾಭೀಷ್ಟಪ್ರದಾಯಿನೇ ॥

ಇತಿ ಮಾಂಡೂಕೋಪನಿಷದರ್ಥಾನಾಂ ಸಂಗ್ರಹೋಽತ್ರ ಯಃ ।
ರಾಘವೇಂದ್ರಕೃತಸ್ತೇನ ಪ್ರೀಯತಾಂ ಕಮಲಾಪತಿಃ ॥

ಇತಿ ಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರಯತಿವಿರಚಿತಃ ಮಾಂಡೂಕೋಪನಿಷತ್‌ಖಂಡಾರ್ಥಃ ಸಂಪೂರ್ಣಃ ॥

ಹೀಗೆ ಮಾಂಡೋಕೋಪನಿಷತ್ತಿಗೆ ಖಂಡಾರ್ಥ ವಿವರಿಸಿದ ಶ್ರೀ ರಾಘವೇಂದ್ರಗುರುಸಾರ್ವಭೌಮರು ಕೊನೆಯಲ್ಲಿಯೂ ಭಗವಂತನಿಗೆ ನಮಿಸುತ್ತಾರೆ –

ಸಮಸ್ತ ಹಾಗೂ ವ್ಯಸ್ತ ಪ್ರಣವದಿಂದ ಪ್ರತಿಪಾದ್ಯನಾದ ವಿಶ್ವ, ತೈಜಸ, ಪ್ರಾಜ್ಞ, ತುರೀಯವೆಂದು ನಾಲ್ಕು ರೂಪನಾದ ಲಕ್ಷ್ಮೀ ಪ್ರಾಣರಿಗೆ ಸ್ವಾಮಿಯಾದ ಭಕ್ತರ ಅಭಿಷ್ಟವನ್ನು ಪೂರೈಸುವ ಶ್ರೀಹರಿಗೆ ನಮಸ್ಕಾರವು. ಹೀಗೆ ಮಾಂಡೂಕೋಪನಿಷತ್ತಿನ ಅರ್ಥದ ಸಂಗ್ರಹವನ್ನು ಶ್ರೀರಾಘವೇಂದ್ರಗುರುಸಾರ್ವಭೌಮರು ಮಾಡಿರುವನು. ಇದರಿಂದ ಕಮಲಾಪತಿಯು ಪ್ರೀತನಾಗಲಿ.

ಶ್ರೀ ರಾಘವೇಂದ್ರಗುರುಸಾರ್ವಭೌಮರು ರಚಿಸಿದ
ಮಾಂಡೂಕೋಪನಿಷತ್‌ಖಂಡಾರ್ಥವು ಸಂಪೂರ್ಣವಾಯಿತು.

॥ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣಾರ್ಪಣಮಸ್ತು ॥

★ ★ ★